

İSTANBUL'DA SAĞLIK HAYATI

NURAN YILDIRIM*

IV. yüzyılda ilk Hristiyan hastanelerinin kurulduğu şehirlerden biri olan İstanbul, gerek Bizans döneminde gerek Osmanlı döneminde payitaht olması nedeniyle sağlık alanındaki gelişmelerin başladığı ve mekân tuttuğu bir merkez olmuştur. VI. yüzyıla tarihlenen Aziz Sampson ve XI. yüzyılda hizmete giren Pantokrator Hastaneleri dünya hastanecilik tarihinde önemli bir yere sahiptir. Veba salgınları söz konusu olduğunda, Jüstinyen (Iustinianos) Vebası'nın odağı olması hasebiyle İstanbul'a özel bir önem verilir. Bizans döneminde Zotikos Cüzzamhanesi, Osmanlı döneminde Üsküdar Cüzzamhanesi (1514) hem şehir tarihinde hem de dünya cüzzam tarihinde önemli yeri olan mekânlardır.

Osmanlı döneminde sağlıkla ilgili bütün uygulamalar İstanbul'da başlayıp gelişmiştir. Sağlık işlerinin başı olan hekimbaşılık makamı, devletin yönetim merkezi Topkapı Sarayı'ndaydı. Sağlık Bakanlığı'na ulaşan merkezî sağlık teşkilatı, ilk belediye sağlık teşkilatı İstanbul'da kurulmuştur. Askerî hastaneler ile kamu hastaneleri ve eczanelerin tarihi İstanbul'da başlar. Ülkeyi dışarıdan gelebilecek salgınlara karşı korumak amacını güden Karantina İdaresi'nin merkezi İstanbul'dur. Bütün vilayetlerde ortaya çıkan salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele İstanbul'dan yönetilmiştir. Şehrin kozmopolit dokusu sağlık kurumlarına yansımış, pek çok devlet, İstanbul'daki kolonileri için hastaneler açmıştır.

Tıp, eczacılık, diş hekimliği, hemşirelik ve ebelik eğitimleri İstanbul'da başlamıştır. İstanbul'da tıp eğitiminin kökleri 425 yılında açılan ilk Bizans Üniversitesi'ne kadar uzanır. Bizans hastaneleri, Fatih Darüşşifası ile Süleymaniye Tıp Medresesi ve Darüşşifası yüzyıllar boyu hekim yetiştirmiştir. 1827 yılında açılan Tıphane-i Âmire, zaman zaman geçirdiği evrimlerle yenilenip eğitimine hiç ara vermeden İstanbul Tıp Fakültesi'ne dönüşmüştür. Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi'nin ilk mezunlarını verdiği 1950'li yıllara kadar Türkiye'nin bütün hekimleri İstanbul'da yetişmiştir. İstanbul günümüzde de Türkiye'nin en fazla tıp fakültesine sahip şehridir. Belediye sağlık hizmetleri, salgınlar

ve bulaşıcı hastalıklar, hastaneler, hekimler, attarlar, eczacılar ve eczaneler İstanbulluların sağlık hayatında yüzyıllar boyunca etkili olmuştur.

BİZANS İSTANBUL'UNDA SAĞLIK

İstanbul I. Konstantinos (306-337) tarafından Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu'nun başkenti ilan edilmesi ve imparatorun Hristiyanlığı benimsemesiyle bir yandan sağlık hayatını etkileyen gelişmelere sahne olurken bir yandan da Hristiyanlığın yayılma-gelişme alanı olmuştur. Ardından imparator, hastaların şifa veren tanrı Asklepios heykelleriyle geceleyerek şifa bekledikleri paganlara (putperestler) ait bütün tapınakları kapattırınca, hastalar bu işi kiliselerde yaparak Asklepios yerine İsa Peygamber ile azizlerden medet umar oldular. Bundan sonra bütün yaşam alanlarında olduğu gibi sağlık hayatı da kilisenin yönetimine geçmeye başlamıştır. Azizlerin bir kısmı hekimdi ve bunlara *Anargyroi* deniyordu. II. Iustinianos (565-578), Anargyroi azizlerinin pirleri sayılan Kosmos ve Damianos kardeşler için İstanbul'da Gedikpaşa ve Eyüp'te iki kilise yaptırmıştı. Sonraları Lukas adına Altımermer'de ve İzmitli (Nikomedia) Panteleimon adına İstanbul'un birkaç yerinde kilise yaptırılmıştır. Bizans manastırlarında her meslekten keşişlerin arasında hekimler de vardı. Manastırlardaki rahip hekimlerin dışarıda çalışmaları zaman zaman yasaklanırdı. Manastırlarda dispanser, yatan hastalar için odalar ve eczane bulunurdu. Hastalar iyileşme dönemlerini manastırların misafirhanelerinde geçirirdi. Fetihden sonra kilisesi Bodrum Camii/Mesih Paşa Camii'ne dönüştürülen Laleli civarındaki Myrelaion ve Sarayburnu-Mangan'daki Aziz Georgios manastırlarında rahip hekimler vardı. Bu dönemde büyük önem kazanan tıbbi bitkiler, manastır bahçelerinde yetiştirilirdi. Halk için hazırlanan *İatrosofia* adlı kitaplarda hastalıklara göre hazırlanmış reçetelerde genellikle; üzüm, ayva, nar, çoban yastığı, susam, badem, maydanoz, dereotu, soğan, sarımsak kullanılmaktaydı. Bu kitaplarda reçetelerden başka, sihir ve büyü formülleri de bulunurdu. Hastalıkların cinlerin etkisiyle yayıldığı düşüncesi koruyucu muskaların kullanımına yol açmıştı.

* İstanbul Üniversitesi. Resim ve metinlerinin bir kısmı yazar tarafından hazırlanmıştır.

Trallesli Aleksandros, hastalıklardan korunmak amacıyla, kutsal kabul edilen şekil ve yazılarla kaplı madalyonlar ve yüzükler taşınmasını tavsiye ederdi. Her ne kadar kilise karşı çıktıysa da bu muskalar hekimlerin desteğiyle halk arasında rağbet görmüştür.

370 yılına doğru yapılan düzenlemeyle hekimler; *palladios*, *iatrosophistes* veya *arkhiatros* adı altında sınıflara ayrılmıştı. Şehirlerde *arkhiatros tes poleos* yani belediye hekimleri vardı. Bunlar, yedi kişilik hekimler olup ihtiyar heyeti tarafından seçilirdi. Bizans'ta hekimler gezgindi ve şehirden şehre dolaşırlardı. Hekimlere özel haklar tanınmıştı, askerlik yapmazlar, vergi vermezlerdi. Iustinianos kanunlarına göre *iatromaiai* veya *iatrinai* adı verilen kadın ebeler, hekimlerle aynı statüde olmalarına rağmen aldıkları ücret daha azdı. Iustinianos kanunları uyarınca yoksulların bakım ve tedavisi ücretsiz yapıyordu.

I- Hastalıklar ve Tedavi

Erken Bizans döneminde en sık görülen hastalıklar; nikris (gut, damla, padogra), romatizma, humma, zafiyet, sara, göz-akıl hastalıklarıyla cüzzam ve veba idi. Aşırı kırmızı et ve içki tüketiminden ileri gelen nikris hastalığı yüksek tabaka arasında yaygındı. İmparator IX. Konstantinos (1042-1055), tahta çıktıktan sonra nikrise yakalanmış; şiş dizler, kıvrılmış parmaklardan muzdarip bir yatak hastası olarak saltanat sürmüştü. Nikris hastalığının yaygın olması yemek-hastalık ilişkisini gündeme getirmiş ve gıda tüketimini ayarlamak amacıyla yemek cetvelleri hazırlanmasına neden olmuştur. Yemek cetvellerinde mevsimlere göre yiyeceklerin miktarları, banyolar ve cinsel aktiviteler yer almaktaydı. VIII. Mikhael (1261-1282), dönemin tanınmış hekimlerinden Demetrios Pepagomenos'a nikris hakkında bir kitap yazmasını emretmişti. Demetrios Pepagomenos, *Syntagma perites podagras* adlı eserinde, nikris hastalığını tanımlayıp hastalığın tedavi usullerini göstermişti. Aynı yıllarda Ioannes Humnos, kaleme aldığı *Diaita prophylaktike eis podagras* adlı eserinde nikristen korunmak için uyulması gereken beslenme kurallarını anlatmıştı. Kaplıcaların bazı hastalıklara olumlu etkisi olduğu biliniyordu. IV ve V yüzyıllarda Yalova (Pythia) kaplıcaları çok rağbetteydi. I. Iustinianos'un (527-565) eşi Theodora, 529 yılında 4.000 kişiyle Yalova kaplıcalarına gitmişti.

Bizans dönemi sağlık hayatında ayazmaların da önemli bir yeri vardı. Ayazmalar, Hz. İsa'nın vaftizinin anısına adanan sular ya da su kaynaklarıdır. Ortodokslar, bu suları içmek veya bedenlerine sürmekle dertlerinden ve hastalıklarından kurtulacaklarına inanırlar. Genellikle

1- Yirmi beş yaşında iken ölen Menio'nun mezar taşı (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

bir kilisenin içinde ya da yanında bulunan ayazmalar bir azizin/azizenin adıyla anılır. Her ayazmanın özel bir günü, yortusu vardır. Yortu gününde şifa beklentisiyle ayazmalara giden hastalar dua edip buradaki suyu içer, vücudunun hasta yerlerine, ellerine ve yüzüne sürer. Evden çıkamayacak durumdaki hastalara ve yaşlılara küçük şişelere doldurulmuş ayazma suyu götürülür. Ayazma ziyaretleri sadece yortu günleriyle sınırlı olmayıp ihtiyaç duyulduğunda da gidilir. Bu ritüel Müslümanlar tarafından da benimsenmiştir. İstanbul'da sayıları 150'yi bulan ayazma tespit edilmiştir. Bazı ayazmaların suyu belli hastalıklar için şifalı sayılır. İstanbul'daki ayazmaların en ünlüsü ve sağlık bakımından en önde geleni Yedikule'deki Balıklı Ayazma/Zoodikhos Pigi Ayazması'dır. Özellikle yürüyemeyen felçli hastalar tarafından ziyaret edilir. Hastalar buradaki suyu içip yıkanır, kimi zaman da sabaha kadar yatarlardı. Papaz, ruh hastalarına dualar okur veya okunmuş su içirir. Aziz Demetrios (Kuruçeşme) Kilisesi yanında bulunan ayazmada, kayalardan gelen suyla oyulan duvarlarda oluşan kabartmalar kadın göğsüne benzediğinden bu ayazma göğüs ve süt hastalıkları çeken kadınların ziyaret

2- Apollonios kızı Stratonika'nın mezar taşı (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

yeriydi. Hastalar, ayazma suyundan içip kabartmaları üç defa öperdi. Konuşamayan çocukların da bu ayazmanın suyuyla yıkandıktan sonra iyileştiklerine inanılırdı. Aziz Panteleimon (Çengelköy), ruh ve sinir hastalarıyla felçli ve romatizmalılar tarafından ziyaret edilirdi. Büyükdere, Arnavutköy, Çatmamesçit ve Yeniköy'de Azize Paraskevi adını taşıyan dört ayazma suyunun ortak özelliği göz hastalarına iyi gelmesiydi. Aziz Therapon (Sirkeci) dilsizler, gözü görmeyenler ve ruhi bunalım içinde olanların umut kapısıydı. Aziz Menas'a (Bebek) sıtmalılar, eski bir gömlekle gidip ayazma suyuyla yıkandıktan sonra gömleği bırakıp evlerine dönerlerdi. Ayrıca Analipsis Ayazması (Samatya) bütün hastalıklara, Aziz Antonios (Galata) baş ağrısı, ruh hastalıkları ve romatizmaya, Ayii Apostoloi (Bebek) hazmı kolaylaştırmaya, Aziz Haralambos (Fener) göz hastalıklarına karşı iyileştirici etkisiyle tanınmıştı. Azize Kiriaki (Arnavutköy); romatizma, deri hastalıkları ve baş ağrılarında, Azize Marina (Tarabya) deri hastalıklarında, Aziz Menas (Samatya) ile Aziz Nikolas (Kasımpaşa) deri, mide ve bağırsak rahatsızlıklarında ziyaret edilirdi. Ayazmalara gidip de iyileşen göz hastaları gümüş göz tasviri, ziyaretten

sonra çocuğu olanlar gümüş bebek tasviri, kol ve bacak kırığı nedeniyle gidenler gümüş kol ve bacak tasvirleri götürüp ayazma duvarlarına asardı. Zamanla ayazmaların bir kısmı kurumuş bir kısmı da üzerlerine yapılan binaların altında kalmıştır. Bazı ayazmalar günümüzde de ziyaret edilmektedir.

Mucizevi şifa beklentilerine bir örnek olarak Ayasofya'nın güneyindeki dehlizlerde bulunan oyuk bir taş da gösterebiliriz. Hz. İsa'nın beşiği olduğu kabul edilen bu taş, yeni doğmuş bebeği hastalanan kadınlar için bir umut kapısıydı. Anneler hasta çocuklarını bu beşiğe koyduklarında onların iyileşeceğine inanırlardı.

Veba

Orta Çağ'ın önde gelen salgın hastalıkları veba ve cüzzam, İstanbul'da da yaygındı. İstanbul'un ilk büyük veba epidemisi, Roma İmparatoru I. Iustinianos zamanına tesadüf ettiğinden *Jüstinyen Vebası* adıyla anılır. Eylül 541'de İskenderiye'de başlayan salgın, Nisan 542'de İstanbul'a gelip uzun yıllar devam etti. Bu kıtalar arası salgın, Afrika'nın merkezinden Akdeniz havzasına ve Anadolu'ya yayılıp Arabistan'dan Avrupa'ya çığ gibi büyüyerek Danimarka ve İrlanda'ya kadar uzandı ve bir pandemiye dönüştü. O yıllarda 600.000 kişinin yaşadığı İstanbul'a veba, Mısır'dan tahıl getiren gemilerle ulaştı. Bizanslı tarihçi Prokopios, hastalığın zirve yaptığı esnada her gün İstanbul'da 10.000 kişinin vebadan öldüğünü kaydediyorsa da bu sayının doğru olup olmadığı tartışmalıdır. Bilinen tek şey; kentte ölüleri gömecek yer kalmadığından cesetlerin çürümeye terk edildiği ve rüzgâr ile dalgaların akıntısına bırakılan kayıklara üst üste fırlatıldığıdır. Salgının şehir nüfusunun %40'ını, yani 240.000 kişiyi yok ettiği tahmin edilmektedir. Nüfus kaybının yarattığı sıkıntıları aşmak için hayatta kalanların erken evlenmesi ve daha çok çocuk yapması tavsiye edildiyse de veba salgını zaman zaman geri döndüğünden bunda başarılı olunamadı.

Bizans döneminin büyük salgınlarından biri de İmparator VII. Mikhael (1071-1078) döneminde yaşandı. İsyan ederek imparatorluğunu ilan eden III. Nikeforos (1078-1081), tahtı ele geçirmek için Selçuklu Devleti kurucusu Süleyman Şah'ın desteğiyle İstanbul'a yürüdü. Dört ay süren İstanbul kuşatması sırasında büyük bir kıtlığın ardından başlayan veba salgınında 160.000 kişi hayatını kaybetmişti. Kaynaklar, 1346-1351 yılları arasında hüküm süren ve *kara ölüm* adıyla anılan salgının, Kırım üzerinden İstanbul'a geldiğine hemfikirdir. Avrupa nüfusunun üçte biri olduğu tahmin edilen 25.000.000 kişiyi yok eden bu salgın sırasında İmparator VI. Ioannes

(1347-1354), en küçük oğlu Andronikos'u vebadan kaybetmişti. 1416-1417 ve 1447-1448 yıllarında çıkan veba salgınları da İstanbul'da tahribat yapmış, gömülemeyen cesetler denize atılmıştı. Bu sırada İstanbul'da bulunan Osmanlı Şehzadesi Kasım Çelebi'nin de vebadan öldüğü bilinmektedir. 1421 salgınında İmparator II. Manuel (1391-1425), vebadan korunmak amacıyla bir manastıra sığınmıştı. Fetih'ten birkaç yıl önce, 1448 yılında çıkan ve pek çok kişiyi yok eden salgında, imparatorun ikinci oğlu vebadan ölmüştü. Evliya Çelebi fetihten önce taunlu yerlerden İstanbul'a gelenlerin Yedikule'de yedi gün beklemedikçe İstanbul'a giremediklerini bu nedenle buraya *nazarete* dendiğini aktarıyor.

Zotikos Cüzzamhanesi

Bizans döneminde cüzzam hastaları için birtakım cüzzamhaneler yaptırıldığı bilinmektedir. VI. yüzyılda İmparator Iustinianos, Yuşa Tepesi civarında Aziz Panteleimon Cüzzamhanesi'ni yaptırmıştı. Orta Çağ'da cüzzamın, şeytanın aldatmasıyla veba gibi yayılan bir hastalık olduğuna inanılmaktaydı. Bizans döneminde cüzzam ile ilgili bilgiler azizlerin hayatlarını anlatan efsanelerde bulunmaktadır. İmparator II. Iustinianos (565-578) ve eşi Sofia cüzzamhaneye her yıl yüksek miktarda bir ödenek ayırmışlardı. İmparator Mavrikios (582-602), Avar saldırıları sırasında yıkılan cüzzamhaneyi yeniden taş kubbeli olarak yaptırmıştı (596). Burası, Slavların Konstantinopolis'e karşı yaptıkları bir akında tahrip edilmiş ve I. Herakleios (610-641) tarafından onarılmıştı (624). Daha sonra İmparator I. Ioannes (969-976), burayı bir kez daha tamir ettirip genişletmiş ve donatmıştı. Latin işgalinden bir iki sene önce Konstantinopolis'e uğrayan bir Rus hacı, Zotikos Cüzzamhanesi'nin ve kilisesinin bir dağda bulunduğunu bildirmişti. Kaynaklardan bu cüzzamhanenin IV. yüzyıl sonlarından XI. yüzyıl sonlarına kadar hizmet verdiği anlaşılıyor. Semavi Eyice, Zotikos Cüzzamhanesi'nin Haliç'in yukarısında Hasköy'e hâkim tepede bulunduğu görüşündedir. Pantokrator Hastanesi'nin de bir cüzzamhanesi vardı.

II-Hastaneler

İlk Hristiyan hastaneleri, Urfa (Edessa), Kayseri (Kaisareia) ve Sivas (Sebasteia) ile birlikte IV. yüzyılda İstanbul'da kurulmuştur. İstanbul'da faaliyete geçen yoksulların sığınma evi niteliğindeki dinî karakterli ilk hastaneler, zamanla gelişip modern hastanelere dönüşmüştür. Fransa'da ilk hastanelerin VI. yüzyılda açıldığına, ilk İslam hastanesinin Emevî halifesi

3- Agathokles kızı Ebe Mousa'nın mezar taşı (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

el-Velid tarafından 707 yılında kurulduğuna işaret eden araştırmacılar, modern hastane kavramının Bizans dönemi İstanbul hastanelerinden geliştiğini ileri sürerler. Bu nedenle İstanbul'daki ilk Hristiyan hastanelerinin dünya hastane tarihinde özel bir yeri ve önemi olduğu kabul edilir.

I. Konstantinos'un, asklepionları kapatmasının hemen ardından annesi Azize Helena, şehirde bir hastane kurduğunu. İmparator, Galata Başrahibi Arsakios'a yazdığı mektupta, giderleri kamu gelirlerinden karşılanmak üzere, her şehirde bir *ksenodokyum* kurulmasını istedi. *Ksenodokyum* ya da kısaca *ksenon*, yoksullara ait mesken, hastane, ihtiyarlar ve düşkünlerevi, yetimhane ve cüzzamhanesi bulunan sosyal yardım kurumlarının/külliyelerin genel adıydı. Bundan sonra hastalar ve âcizlerin bakıldığı külliyeler yapılmaya başlandı. İstanbul'da yaptırılan külliyelerde şu üniteler bulunuyordu: Nosokomeion (düşkün hastaların tedavi edildiği hastane), brefotrofion (sokağa bırakılan çocuklara ait bakımevi), orfanotrofion (yetimhane), ptokhokomeion (düşkünlerevi), gerontokomeion (yaşlılar evi).

400 ve 600 yılları arasında, İstanbul'da bir dizi ksenon açıldı. İmparatoriçe Irene, VIII. yüzyılın sonunda

4- Bizans döneminde bazı hastalıkları iyileştirdiğine inanılan Balıklı Rum Manastırı (Allom)

yeni bir hastane inşa ettirdi. Onu örnek alan İmparator Teofilos (829-842), hastalara hem hafif rüzgârların taşıdığı temiz havadan faydalanacak, hem de Boğaz'ın güzel manzarasını görecektir şekilde tasarlanmış bir hastane yapılmasını emretti. Kent surlarını geliştirmeyi ve bu hastaneyi kurmayı, Konstantinopolis halkına en önemli ihsanı olarak görüyordu. Bu dönemden itibaren hastane inşa ettirmek, imparatorların önde gelen hizmetleri arasına girdi. XI. yüzyıla gelindiğinde İstanbul'da hastane sayısı 35'i bulmuştu. Bunlara II. Isaakios (1185-1195) tarafından Mese (Divanyolu) Caddesi üzerinde kurulan Tessares Martyrs (Kırk Şehitler) Kilisesi civarındaki aynı adı taşıyan hastane eklendi. Kaynaklar, İstanbul'un üzerinde kurulduğu yarım adanın burnunda (Sarayburnu?) yer alan Mangana Ksenonu'ndan, İmparator Aleksios'un da faydalandığına işaret ediyor (XII. yüzyıl).

VIII. Mikhael, kent surlarını ve kiliseleri onartıp restore ettirmesi yanında yeni hastaneler açarak İstanbul'u eski ihtişamına kavuşturan bir imparator olarak kabul edilir. Eşi Theodora, 1284 yılına doğru Lips Manastırı'nı genişletmiş ve bir de hastane ekletmişti.

Hastanenin vakfiyesinden 15 yatağa sahip olduğu ve haftada bir gün hekim geldiği anlaşılmaktadır. Hastaların bakımı muhtemelen rahibeler tarafından yapılıyordu. İstanbul'un fethinden bir süre sonra Lips Manastırı Kilisesi, Molla Fenarizade Ali Efendi tarafından camiye dönüştürülmüştür.

Bizans hastaneleri, kilisenin mülkü olduğundan yönetimleri rahiplerin elindeydi. Rahipler hastanelerin maddi kaynaklarını yönetir, hukuk işlerini ve ruhban yönetim kadrosuyla bağlantılarını düzenlerdi. Hastanelerde ağırlıklı olarak pratisyen hekimler (*iatroi*) çalışıyordu. Kent idaresine bağlı olarak çalışan başhekimler, (*arkhiatroi*) şehir hastanelerinde günlük vizite çıkardı. Hekimlerin hastane idaresindeki rolü ancak X. yüzyılda güçlendi. Bundan sonra hangi hastaların yatırılacağına, hastaların ne zaman taburcu edileceğine hekimler karar vermeye başladı.

Aziz Sampson Ksenonu

Kaynaklar, Aziz Sampson Ksenonu'nun İstanbul'daki hastanelerin en ünlüsü olduğu görüşünde birleşmektedir. Ayasofya'nın karşısında, Aya İrini Kilisesi'nin hemen kuzeyinde olduğu tahmin edilen Aziz Sampson Ksenonu, hem hastane hem de konaklama yeri olarak önemli bir işleve sahipti. Prokopios'un aktardığına göre; Sampson, VI. yüzyıldan önce yaşamış hayırsever bir halk hekimiydi, evini ağır hastalara ve yabancılara tahsis etmişti. Hayırsever bir halk hekimi olan Sampson (ö. 530), Tanrı'ya hizmet etmek amacıyla Ayasofya yakınındaki evinde; âcizler, hastalar ile evsiz barksız yabancılara bakıyordu. Bir ara hastalanan I. Iustinianos'u (527-565) tedavi edince, imparator, Sampson'un evini genişletip yeniden yaptırdı ve Sampson'un adını verdi. Ev, Nikea Ayaklanması (11-19 Ocak 532) sırasında şehrin diğer yapıları gibi tümüyle yıkıldıysa da imparatorun cömert bağışıyla onarıldı. VI. yüzyıla ait *Aziz Artemios'un Yaşam Öyküsü* adlı kaynakta, gayet iyi organize edilmiş olan bu hastanenin göz kliniğinde yapılan bir ameliyattan söz edilir. Bizans İmparatoru I. Herakleios döneminde iyileşmeyen bir kasık hastalığı bulunan Ayasofya diyakonu Stefanos, ailesi tarafından Sampson Ksenonu'na götürülmüş ve göz hastalıkları bölümünün yanındaki bir yatağa yatırılmıştı. Üç gün soğuk koterizasyon tedavisi sonrası ameliyata alınan Stefanos, buradan iyileşerek çıkmıştı. Bu öyküden, VII. yüzyılda hastanede ameliyat yapabilen uzmanlar ve ayrı bir oftalmoloji bölümü bulunduğunu öğreniyoruz. Bu nedenle Aziz Sampson Ksenonu'nun sosyal yardım kurumu değil, gerçek bir hastane olarak tasarlandığı kabul edilir. Hastanenin, VIII. ve IX. yüzyıllara ait üç mührü

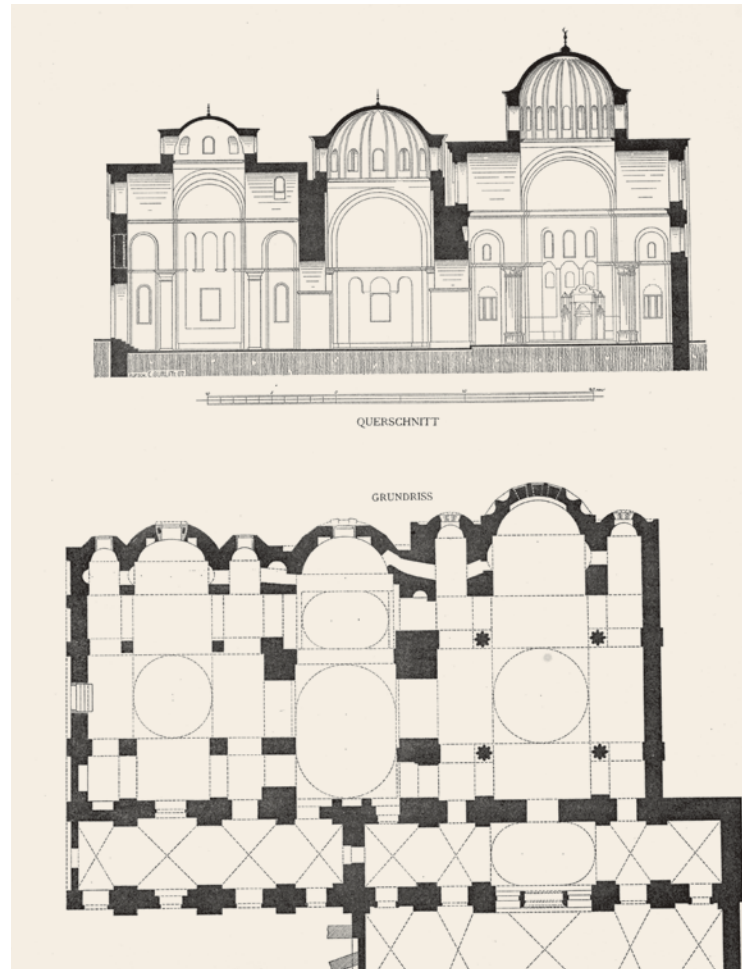
bilinmektedir. Aziz Sampson Ksenonu, Latin işgalinde St. Jean Şövalyeleri'nin eline geçti (1204).

Bir hekim olan XIX. yüzyıl seyyahı Dr. Aleksandros G. Paspatis (d. 1814-ö. 1891), Sampson Ksenonu'nun, Palaiologos Hanedanı'nın kurucusu VIII. Mikhael zamanında büyük saray surlarının tahkim edilmesi sırasında, diğer yapılarla birlikte yıkılmış olduğunu bildirir. Bizans dönemi tarihi topoğrafyası uzmanı P. Raymond Janin (d. 1882-ö. 1972) ise, bugünkü Soğukçeşme Sokağı'nın altında kaldığını sandığı St. Sampson Ksenonu'nun XV. yüzyılın başına kadar varlığını koruduğunu iddia eder. Burası 1584 tarihli *Hünernâme*'de odun deposu olarak gösterilmiştir. Evliya Çelebi de bu civarda Matbah-ı Âmire'nin odun deposunun bulunduğunu söyler. Nitekim Aya İrini'nin yanında 2009 yılında başlayan temizlik çalışmaları sırasında *Hünernâme*'de resmedilmiş olan dev odun terazisinin ağırlıkları bulunmuştur. Aya İrini'nin bitişiğinde ortaya çıkan kalıntıların da Aziz Sampson Ksenonu'na ait olduğu düşünülmektedir.

Pantokrator Ksenonu

Bu Ksenon, İmparator II. Ioannes'in (1118-1143) eşi Irene tarafından On İki Havariler Kilisesi yakınlarında 1118-1136 yıllarında kurulan Pantokrator Manastırı'na bağlıydı. Manastır duvarları dışında kalan hastanenin yanı sıra, bütün kompleksten ayrı tutulan bir de cüzzamhane vardı. 1136 yılında hazırlanan ve 1902'de bulunan orijinal vakfiyesine (typikon) göre; 50-55 yataklı hastanede beş bölüm ve saralılara ayrılmış özel bir yer vardı. Manastır sakinleri ayrı bir revirde tedavi edilirdi. Yaralar ve kırıkların tedavi edildiği cerrahi bölüm 10 yataklıydı. 8 yatağı bulunan ayrı bir bölümde akut hastalıklar ile ağır yatak hastaları tedavi görmekteydi. Diğer iki servisteki 10'ar yatak, kronik hastalıklara ayrılmıştı. Kadın servisi 12 yataklıydı. Her serviste ayrıca birer yedek yatak bulunurdu. Ortasında delik bulunan altı yatak ağır yaralılarla ümitsiz hastalara aitti. Yatan hastaların kişisel eşyaları yıkanıp saklanır, çıkarken geri verilir. Fakir hastalar için yedek kıyafetler bulundurulurdu. Huzursuzluk yapan veya bağırarak hastalar acil bölüme alınır, böylece diğer hastaları rahatsız etmeleri önlenirdi. Hastalara ait özel bir hamam, iki kilise ve bir mezarlık vardı. Hastaların haftada iki defa yıkanması şart koşulmuştu.

Her gün vizit ve klinik muayeneler yapılır, gerektiği zaman hasta muayenesi için evlere gidilirdi. Dışarıdaki hastalara önce asistan gönderilir onun raporuna göre uzman hekim giderdi. Hastanenin her bölümünde iki

5- Pantokrator/Zeyrek planı (Gurlit)

hekim, beş asistan ve iki hizmetli çalışmaktaydı. Kadın servisinde iki hekim, altı asistan, bir ebe ve iki hizmetçi kız bulunurdu. Pantokrator'da hastane yöneticileri doktorlar arasından seçilir ve hastane iki başhekim tarafından idare edilirdi. Başhekimler her gün vizite çıkar ve poliklinikten hastaneye sevk edilecek hastaları seçerdi.

Hastanenin yanında tıp okulu bulunuyordu. Ayrıca 24 yataklı bir yaşlılar evi vardı. Yaşlılar evinde biri hastalandığında, buranın rahibi hastaneye haber yollayıp doktor çağırır, muayene sonrası gerekirse hastaneye yatırma kararı alınır. Pantokrator Ksenonu'nda doktorların hastalardan bahşiş alması yasaklanmıştı. İmparator Julianus Augustus (361-363), çıkardığı kanunda; hiçbir ücret ve bahşiş vermeyen fakirleri ihmal eden hekimlerin, utanç duyulacak şekilde zenginlere hizmet etmekten çok, onurlu bir şekilde fakirlere hizmet etmeyi tercih etmelerini istemişti. Bu kanunla, hekimlerin hizmetleri karşılığında sağlıklı kişiler tarafından teklif edilen bağışları kabul etmelerine izin verilmiş fakat ölüm tehlikesi içindeki insanlara bağışları karşılığında hayatlarını kurtarma sözü vermelerini yasaklamıştı. Bahşiş verebilecek gelir düzeyindeki

6- Pantokrator/Zeyrek

insanların da hastaneye yatması, hastanelerin sosyal statüsünü yükseltmiş ve toplumun bu kurumlara saygıyla yaklaşmasını sağlamıştı. Hastane doktorları arasında en yüksek ücreti alan profesör, genç doktorlara teorik ve pratik tıp eğitimi vermekle yükümlüydü. Kadın koşullarındaki hastalar, bir kadın tarafından tedavi edilirdi. Hastanenin bu tek kadın elemanı, fitkıcıyla beraber en düşük ücreti alırdı. İki başhekim, iki üst kademe hekim, iki cerrah, altı mezun doktor ve altı stajyer doktor, sıkı bir hiyerarşik yapıda hizmet veriyorlardı. Ayrıca, özel diyet doktorları bulunuyordu. Hastanede çalışan doktorlar, askerî hizmetten muaftı. Doktor kadrosunun en alt seviyesini, kadın koşullarının doktorları oluşturuyordu. Polikliniklerde çalışan ve düzenli kadroda olmayan *perissoi* unvanı taşıyan genç doktorlar, onların da altındaydı. Hastane eczanesinde bir eczacıbaşı, beş eczacı ve yardımcılar çalışırdı.

Doktorlar kentte yaşar, her akşam hastaneye vizite gelirlerdi. Hastaları muayene edip tedavileri belirler ve reçetelerini verirlerdi. İki gruba ayrılan kadrolu elemanlar, dönüşümlü olarak hastanede çalışırdı. Bir grup yılın ilk altı ayında hastanede çalışırken ikinci grup

hastane dışında özel hastalarına bakardı. Senenin ikinci yarısında bu iki grup yer değiştirirdi. Böylece doktorlar senenin yarısında neredeyse bir işçi maaşına denk düşen çok düşük bir ücretle hastanede her gün çalışırlar, senenin diğer yarısında ise hastane dışında özel hastalarından para kazanırlardı. Doktorlar, hastane kadrosuna alınmış olmanın verdiği prestijle özel muayene ücretlerini belirlerdi. Böylece, hastane hizmetinin getirdiği şöhret karşılığında para kazanırlardı. Hristodotes Ksenonu'nda da bu düzenlemenin bulunmasından uygulamanın Konstantinopolis hastanelerinde de sürdürüldüğü anlaşılıyor.

Hastaların bakımı ve hastane hizmetleri için iki bakım ve hizmet ekibi olarak iki ayrı ekip vardı. Bakım ekibi 34 kişiden oluşuyordu. Bunlar da, mezun ve stajyer bakıcılar olarak ikiye ayrılıyordu. Her koşulda bir gece nöbetçisi görevliydi. Hizmet ekibinde ise 3'ü kadın, 11 kişi çalışıyordu. Gün aşırı dönüşümlü nöbet tutan hizmet ekibi; hastalara günde iki kez yemek dağıtır, onları hamama götürüp yıkar, ayda iki kere de hastane koşullarını temizlerdi. Alet bileycisi cerrahi aletlerin bakım ve temizliğinden sorumluydu, ayrıca kan alma işlemini de yapıyordu. Hastane eczanesinde altı kişi çalışıyordu, kadın doktordan biraz daha yüksek bir maaş alan eczacı, üç mezun ve iki stajyer eczacıyı idare ediyor ve büyük olasılıkla eğitiyordu. Hastalar için kullanılacak olan tıbbi bitkiler mayıs ayında toplanıp kurutulurdu.

Hastanenin Latin istilasına kadar faaliyette olduğu biliniyor. İstanbul'un fethinden sonra Fatih Külliyesi yapılmaya kadar medrese olarak kullanılan Pantokrator Manastırı'nın kilisesi camiye dönüştürülmüştür. Bugün Zeyrek Camii adıyla faaliyetini sürdürmektedir. Pantokrator Manastırı'nın kütüphanesi olduğu ileri sürülen yapı, Şeyh Süleyman Mescidi'ne dönüştürülmüştür.

B. FETİHTEN SONRA TIP VE SAĞLIK

I-Belediye Sağlık Hizmetleri

Fetihten Tanzimat'a gelinceye kadar şehrin en üst yetkilisi olan İstanbul Kadısı (Efendisi) payitahtın hem valisi hem hâkimi hem de belediye başkanı sayılır, ihtisap ağaları (belediye zabıta müfettişleri) ile belediye hizmetlerini yürütürdü. 1826'dan sonra da ihtisap nazırlarının başında bulunduğu teşkilat; güvenlik işlerinde kolluk kuvvetlerine yardımcı olur, çarşı-pazar düzeni, kente giriş çıkışlar ve bazı vergilerin toplanması ile ilgilenirdi. Esnafın temizliğine ve sattığı malın hilesiz olmasına dikkat ederdi. Fırınları, aşçı ve kebabçı dükkânlarını denetlerdi. Kadınlara

bağlı subaşılardan emri altında çalışan çöplük subaşı sokakların temizliğinden sorumluydu. Çöplük subaşı, evlerdeki ve sokaklardaki çöpler ile hayvan pisliklerini *arayıcı* adı verilen esnafa toplattırır ve sokakları temizletirdi. Toplanan çöpler denize atılırdı. Denizlerin kirlenmesi gibi bir bilinç yoktu. Atmeydanı'nı yılda bir, Beyazıt Meydanı'nı ise ayda iki kez temizlettirmek çöplük subaşısının görevleri arasındaydı. Yeniçerilik ile birlikte Çöplük Subaşılığı da lağvedildi. İstanbul'un temizlik işleri önce İhtisap Nezareti'ne devredildi, daha sonra da Şehremaneti'ne verildi. Karantina teşkilatının beyni olan Sıhhiye Meclisi/Karantina Meclisi kurulduktan sonra hastalık odağı olabilecek tabakhaneler ve mezbahaların temizliği ile ilgili önlemleri de almaya başladı.

İstanbul'da 1831 yılında başlayan ilk kolera salgını, sokak ve çevre temizliğine dikkati artırmıştı. Çünkü kokuşmuş hava, kolera etkeni kabul ediliyordu. 1848'de ikinci kolera salgını çıkınca bir fermanla; sokakların temiz tutulması, çöplerin ortalıkta bırakılmaması, kasap dükkânlarında koyun kesilmemesi, deri, işkembe ve bağırsakların dükkânlara asılmaması ve temizliğe dikkat edilmesi emredilmişti. Kasım 1852'de İstanbul'un bazı yerlerinde yeni kolera vakaları görülmesi üzerine Sıhhiye Meclisi, bu hastalık kokuşmuş havadan hasıl olduğu için mahalle ve çarşı aralarında bulunan süprüntüler ile bazı yerlerde bulunan su birikintilerinin temizlenmesini ve kamu sağlığı maddesinin en önemli şartı olan temizliğin her yerde icrasını önermişti. Bunun üzerine Zaptiye Nezareti'nden keyfiyetin duyurulması için mahalle imamlarının uyarılması ve temizliğe dikkat edilmediğinin daima kontrol edilmesi istenmişti. 1854 yılının şubat ayında, Davutpaşa bekâr odalarında kürk sepilediği, Fener'de oturanların şuraya buraya süprüntü ve mezbele yığıldıkları tespit edilmiş ve Karantina Nazırı, bunların hastalıktan korunma usulüne aykırı olduğunu belirtip kaldırılmalarını istemişti. Meclis-i Sıhhiye'nin 12 Ekim 1854 tarihli mazbatasına bu tarihte kolera yavaşlamışsa da, kötü havadan kaynaklanan kolera sebepleri olabilecek süprüntülerin temizlenmesi tavsiye edilmişti. Ayrıca Demirkapı havalisinden geçen mecrâ-ı kebir, (büyük kanalizasyon) sahile varınca tamamen dolduğundan bu civardaki evlerin kanalizasyonlarının tamamen tıkanmış ve lağım sularının sokaklara taşıdığına işaret edilerek bunların temizlenmesi istenmişti.

İstanbul'da ilk olarak Altıncı Daire-i Belediye (Beyoğlu Belediyesi) kuruldu. Hizmet alanı yabancıların yoğunlukta olduğu ve yabancı elçiliklerin bulunduğu Beyoğlu, Galata ve Tophane'nin bir bölümünü kapsıyordu. 7 Haziran 1858'de yayımlanan *Nizâm-ı Umûmî* ile Beyoğlu

7- Çöpçü (İBB, Atatürk Kitaplığı, Albüm nr. 265)

Belediyesi'nin görevleri belirlendi. Ertesi sene sokakların düzeni ve temizliğiyle ilgili 20 Nisan 1859 tarihli, *Sokaklara Dair Nizamnâme* yürürlüğe girdi. Bu nizamnamenin 5. ve 6. maddeleriyle Altıncı Daire-i Belediye bölgesindeki sokaklar üç sınıfa ayrılmıştı. 1. sınıf sokaklar kışın günde bir yazın günde iki, 2. sınıf sokaklar günde bir, 3. sınıf sokaklar ise haftada bir defa süpürülecekti. Ev ve dükkân sahipleri, süprüntü almak için belirli zamanlarda geçecek araba, beygir ve katırları beklemek zorundaydı (7. madde). Sokaklara süprüntü bırakmak ve içeride olan suları dışarıya dökmek yasaktı. Sokakların temiz tutulması için yapılan tembihlere aykırı hareket edenlere para cezası kesilecekti (11. madde). Fakat bütün önlemlere rağmen mahalle ve çarşı pazar temizliğine pek uyulmadığı tespit edilmiş ve temizliğin sağlık kurallarından olduğu vurgulanıp dikkat edilmesi istenmişti.

Beyoğlu Belediyesi, 11 yıl payitahtın tek belediyesi olarak çalıştı. 1868 yılında yürürlüğe giren, *Dersaadet İdare-i Belediyeye Nizamnâmesi* ile İstanbul'da 14 belediye dairesi kuruldu ve sınırları belirlendi. Belediye dairesinin sayısını 20'ye çıkaran 1877 *Dersaadet Belediye Kanunu*, genel sağlığın korunmasını -Sıhhiye Nezareti ile

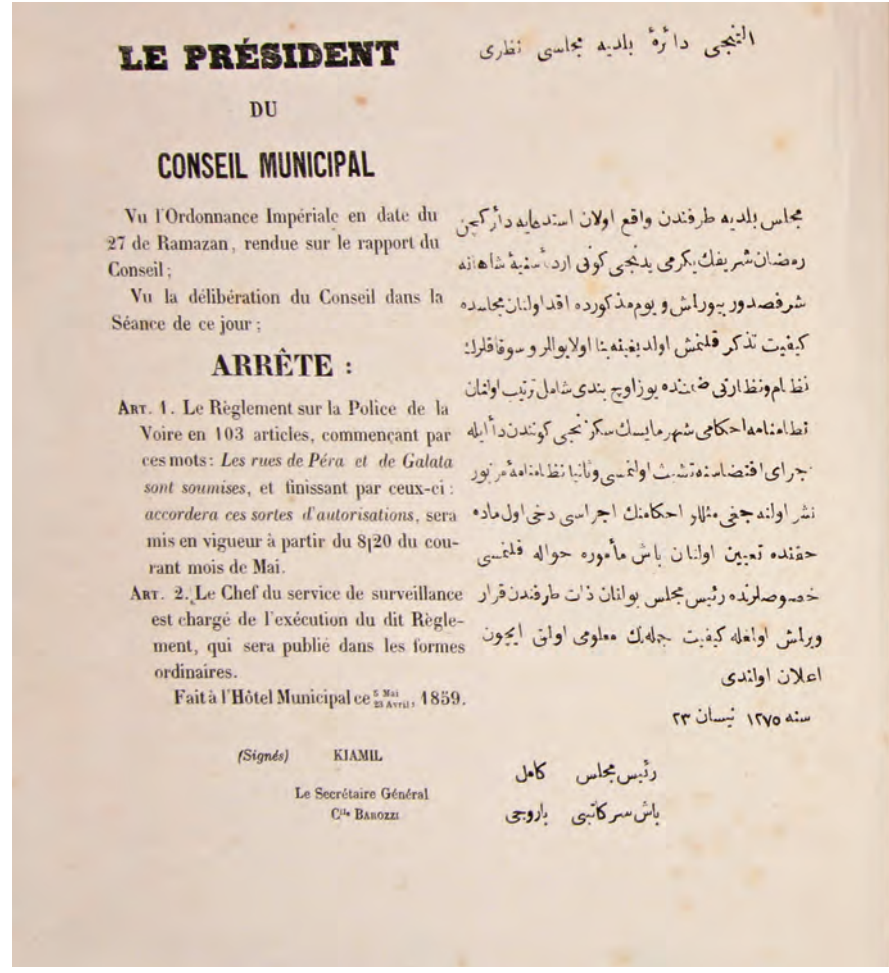

8- Beyoğlu Belediyesi, Sokaklara Dair Nizamname'nin Fransızcası (ön kapak)

(Karantina İdaresi) görüşülmek koşuluyla- belediyenin görevleri arasında saymıştır (3. madde). Bu kanunun 4. maddesinde; Belediye Meclisi üyelerinden birinin hekim olması öngörülmüş, bu görev Meşrutiyet'e kadar uzun süre Bahriye Heyet-i Sıhhiye Reisi Dr. Hüsnü Paşa tarafından yürütülmüştü. Belediye Meclisinin hekim üyesi *sertabip* unvanıyla anılıyor ve belediye ile ilgili sağlık muamelelerinde oy veriyor, belediye dairesi tarafından yoksullara verilen ilaç reçetelerinin uygun olup olmadığını kontrol edip onaylıyordu. Belediye dairelerindeki hekimlerin amiri değildi.

Belediye hekimliğinin kuruluşu

İstanbul'da belediye hekimliğinin kurulması, 21 Temmuz 1871'de yürürlüğe giren, *İdare-i Umumiyye-i Tıbbiyye Nizamnamesi* ile başlar. Bu nizamnamenin 1. ve 2. maddeleri; İstanbul'da Şehremaneti, vilayetlerde ise valiler tarafından Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti¹ ile görüşülerek belirlenecek yerlere memleket tabipleri tayin edilmesini, gereken yerlerde yanlarına birer tabip

9- Beyoğlu Belediyesi, Sokaklara Dair Nizamname'nin ilk sayfaları

muavini verilmesini ve İstanbul ile taşra belediyelerinin eczane açmalarını ve memleket tabipleriyle muavinlerinin maaşlarının, bağlı buldukları belediyeler tarafından ödenmesini hükme bağlamıştı. 1888 yılında İstanbul'da çiçek hastalığının artması üzerine, İstanbul Şehremaneti Meclisi, aşı yapmak gibi pek sade bir işin nöbet eczanelerinde bulunan doktorlar ile cerrahlar ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'deki aşıcılara ve sıhhiye müfettişlerine yaptırılmaması gerektiğini dile getirerek, belediye dairelerinde 10 tabip istihdam edilmesini önermişti. Bunun üzerine İstanbul'daki 10 belediye dairesine belediye doktorları tayin edildi. Belediye doktorları nöbet eczanelerinde haftada iki gün, hastaları ücretsiz olarak muayene etmekle yükümlüydüler. Bu sırada İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne bünyesinde görev yapan, Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye bağlı beş nöbet eczanesi bulunmaktaydı. Daha sonra, Dâhiliye Nezareti'nin 15 Ağustos 1891 tarihli tezkiresiyle, nöbet eczaneleri doktorlarından başka, her belediye dairesi merkezine birer doktor atandı. Sadece Birinci Daire-i Belediye

1 *İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye Nizamnamesi* (1869) ile kurulmuş olup halk sağlığına ait bütün hususlar ve adli tıp meseleleri ile ilgilenirdi.

POLICE DE LA VOIRIE.

النجى دارهك بعض خصوصاً تهذارة نظاماً ممدرد

Voirie à jour.

Art. 1. Les rues de Péra et de Galata sont soumises à un régime régulier, conformément aux dispositions suivantes:

Elle seront alignées et nivelées.

Elles auront une largeur en rapport avec leur importance, et cette largeur servira à déterminer la hauteur des maisons, ainsi qu'il résulte du règlement relatif aux constructions.

Elles seront pavées, nettoyées, arrosées, éclairées et pourvues d'égouts.

Art. 2. Il sera pourvu aux frais de première installation des travaux de pavage moyennant une taxe extraordinaire.

Art. 3. Les frais d'entretien et de réparation seront portés sur le budget ordinaire du Conseil Municipal.

برنجى ماده بك اوغلى وغلطه سوقاقلرى آتده بيان اولنديغى وجهله بر اصول منظمه تحت وضع اولنه جقدر شوبله كهرطر بئك اهمينه كوره وابنده نظاماً ممدرد مصرح اولان اصوله تطبيقاً تسويه وتوسيعه وخاله لك ارتفاعلرينه وقالديرلر تنظيمه وفتارلر وضعى وانهم بولارى انشاسى خصوصاً برنده مباحثرت قلنه جقدر

ابنكجى ماده نظاماً ممدرد اشعار اولنديغى اوزره قالدريم انشاسنه لازمه كلاله مصارف فوق العاده وركو طرح اولنه رق تحصيل اولنه جقدر

اوجنجى ماده اشوبقالديرم لك تعميرى وخلادن وقابسه ضمتده اجساب ايدن مصارفى مجلس بلديه طرفدن تحصيل اولنه جقى عادى ويركودن تأديه قلنه جقدر

10- Hıfzıssıhha-i Umumiye Müfettişi Bonkowski (Mâlûmât)

merkezinde iki doktor vardı. Yani 1891 yılında, 10 belediye merkezinde 11 belediye doktoru çalışmaktaydı. İstanbul'da 1893'te başlayan kolera salgını sırasında koleralılara bakmak üzere belediye dairelerine ve nöbet eczanelerine açıktan hekimler tayin edildi. Salgından sonra 26 Ağustos 1895 tarihli irade ile yoksul hastaların belediye hekimleri tarafından tedavi edilip ilaçlarının ücretsiz olarak verilmesi emredilince belediye hekimliği resmîyet kazandı.

İlk belediye hekimlerinin görevleri şunlardı: Dairesinde bulunan cami, mescit, tekke, medrese, okul, kilise, imaret, han gibi insanların toplu olarak buldukları yerleri gezip hasta bulunup bulunmadığını kontrol etmek, hasta varsa milliyetlerine göre ait oldukları hastanelere göndermek, satılan yiyecek ve içeceği muayene ederek sağlığa zararlı olanları belediye dairesine bildirip denize döktürmek, lokanta-aşçı-işkembeci dükkânlarındaki bakır kaplar kalaylı değilse kalaylanmasını emretmek, umumi tuvalet-mezbaha-tabakhane-kirişhane gibi çevreye zarar verebilecek yerlerin temiz tutulmasını sağlamak ve böyle yerleri dezenfekte ettirmek, yoksulları ücretsiz olarak tedavi etmek ve ilaçlarını ücretsiz olarak verdirmek için belediye

sınırlarının genişliğine göre bir veya daha çok merkez eczane seçmek.

Şehremaneti Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu

İstanbul'da 1893 yılında başlayan kolera salgını sırasında, Pasteur Enstitüsü'nden gelen Dr. André Chantemesse'nin (d. 1851-ö. 1919) önerisi üzerine Şehremaneti'nde bir Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu, bir Heyât-ı Sıhhiye Müfettiş-i Umumiliği (Sağlık Komisyonları Genel Müfettişliği) ve buna bağlı olarak şehremini başkanlığında toplanan bir Heyet-i Sıhhiye (Sağlık Komisyonu) ile diğer belediye dairelerinde de birer heyet-i sıhhiye kuruldu. İstanbul, Üsküdar, Beyoğlu ve Beşiktaş'ta kurulan ilk heyet-i sıhhiyelerin görevleri bir talimatla belirlendi. Buna göre bu dairelere tayin edilen heyet-i sıhhiye hekimleri, merkez olarak seçilecek eczanelerde ikamet edecekti ve Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu'nun emrine tâbiydi. Bu hekimler kolera olduğu anlaşılan hastaları, kendisinin veya yakınlarının onayını alarak, kolera hastanelerine sevk edecek ve evlerini de dezenfekte edecekti. Hastaneye gitmeye rıza göstermeyenler olursa buldukları yerde tedavi olunmalarını sağlayacaktı. Heyet-i sıhhiyeler ve

11- Çöpçü

belediye hekimlerini denetlemek üzere Teftiş-i Umur-ı Sıhhiye-i İnsaniye Komisyonu (İnsan Sağlığı İşleri Teftiş Komisyonu) başkan yardımcısı Ömer Paşa müfettiş olarak görevlendirildi.

İstanbul Belediyesi sağlık teşkilatının nüvesi olan Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu, bu salgında ve daha sonra görülen bulaşıcı hastalıklarda ve salgınlarda izlenecek yolu belirledi. İstanbul'daki bütün doktorlar, muayene ve tedavi edecekleri hastalar arasında kolera belirtileri gösterenleri buldukları belediye dairesi doktoruna ihbara mecbur tutuldu. İhmali olanların hükûmetçe sorumlu tutulacağı ilan edildi. Üyeleri arasında Dr. Chantemesse'nin de bulunduğu ilk Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu, hastanelerdeki koleralları diğerlerinden ayırmak ve kordonlarla ilgili problemleri çözmekle uğraştı. Salgın bittikten sonra II. Abdülhamid, şehrin sağlık durumunu teftiş ve kontrol altında tutacak daimî bir komisyon kurulmasını emretti. Bunun üzerine Hıfzıssıhha-i Umumi Merkez Komisyonu kuruldu. İstanbul ve çevresinin sağlık bakımından korunmasından sorumlu tutulan bu komisyon, kent sağlığını kontrol edip alınması gereken tedbirleri belirliyordu. Hıfzıssıhha-i Umumi Merkez Komisyonu başkanı Şehremini Rıdvan Paşa'ydı. Komisyon cuma ve pazar dışında her gün toplanarak belediye dairelerine ait bütün sağlık konularını tetkik ederdi. Halk sağlığını korumak, ortaya çıkacak her türlü bulaşıcı hastalığın yayılmasını önlemek ve çıkış nedenlerini araştırmakla yükümlüydü. Heyet-i sıhhiyeler, buldukları belediye dairesinin genişliği oranında çeşitli sayıda asker ve sivil hekimler ve bir reisten oluşmaktaydı. Başlıca görevleri hastaları muayene ve tedavi etmek, vefatlarda defin ruhsatı vermek, sağlığa aykırı hâlleri yasaklayıp yok etmektir. Heyet-i sıhhiyelerin çalışmalarını denetlemek, gerekli emirleri vermek ve ihtar etmek de sıhhiye heyetleri

müfettişlerinin uhdesindeydi. Ayrıca beş seyyar sıhhiye müfettişi daha vardı ki bunlar da belediye dairelerinin sağlık durumlarını ve heyet-i sıhhiyeleri kontrol edip genel müfettişliğe bilgi vermekle sorumluydular. Belediyede su bentleri ile Kâğıthane ve civarının sağlık işlerine bakan iki memur da bulunuyordu.

Meşrutiyet'ten önce İstanbul Belediyesi'nde; Hıfzıssıhha Komisyonu reisi ve 16 üyesi, 9 sıhhiye heyetleri müfettişi, 1 genel müfettiş ve toplam 81 hekim vardı. Buna, maaşları belediyeden ödenen 11 hekim ile 1907 senesinden sonra peyderpey tayin edilen kadınoğum hekimleri de eklendiğinde bu sayı 100'ü buluyordu. Hıfzıssıhha Komisyonu, Meşrutiyet'ten sonra 29 Ağustos 1908 tarihli Meclis-i Vükelâ mazbatasıyla, üye sayısı ihtiyaçtan fazla, tahsisatı da pek yüksek olduğu gerekçesiyle lağvedildi.

Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi/Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti

Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra Şehremaneti Hıfzıssıhha-i Umumi Komisyonu lağvedilip Şehremaneti İdare-i Sıhhiye Şubesi (Belediye Sağlık İdaresi) kuruldu (1909). İstanbul'daki 20 belediye dairesinde bulunan hekimlerin bağlı olduğu Şehremaneti İdare-i Sıhhiye Şubesi, bütün belediye sağlık işleri ve halk sağlığı ile görevliydi. İhtiyaç durumunda bir sağlık komisyonu kurarak konuları tartışıp kararlar alırdı. Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti adıyla da anılan bu birim, şehrin kanuni sınırları dâhilinde halk sağlığına yönelik bütün hususları taramak, Şehremaneti'ne bağlı hastaneler, darülaceze, bimarhane ve tebhirhaneleri idare etmek, şehirdeki eczaneleri ve ecza depolarını teftiş etmekle görevliydi. Şehremaneti ile bağlı dairelerdeki sağlık memurlarının merci olup doğrudan doğruya şehreminine bağlıydı. Belediye Meclisi'nin 11 Nisan 1911 tarihli kararıyla tebhirhaneler, Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi'ne geçti. Bu teşkilata göre 20 belediye dairesinde 48 hekim çalışıyordu. Ayrıca İstanbul yakasındaki belediye dairelerinde iki, Boğaziçi'nde Rumeli sahili belediye dairelerinde iki, Anadolu sahili belediye dairelerinde iki, Kadıköy ile Adalar dairelerinde birer olmak üzere toplam sekiz doğum hekimi görevliydi. Doğum hekimleri belli zamanlarda bu belediye dairelerinde bulunarak, hastaları muayene eder ve doğum yaptırırdı. Her belediye dairesinde nüfusuna göre bir veya daha fazla hekim çalıştırılırdı. Belediye dairelerinde çalışan hekimlerin hasta muayenesi, genel sağlığın korunması, bulaşıcı hastalıkların yok edilmesi için korunma, dezenfeksiyon işleri, sağlık teftişlerine yönelik görev ve sorumlulukları,

12- Telkikhane-i Şâhâne (Yıldız Arşivi)

Dersaadet Devâir-i Belediye Hey'ât-ı Tıbbiyyesinin Vezâifine Dair Tâlîmat (1910) ile belirlenmişti. Buna göre; belediye hekimleri, daireleri dâhilinde ölenleri bizzat muayene edip defin ruhsatlarını verecektir. Salgın ve bulaşıcı hastalıklardan ileri gelen ölümlerde hazırladıkları rapora “dezenfeksiyon yapılması” kaydını düşecek ve en yakın tebhirhaneye haber gönderip ölen kişinin odasını dezenfeksiyon yapılınca kadar kapalı tutacaktır. Salgın ve bulaşıcı hastalıklardan ölen öğrencilerin okullarında da dezenfeksiyon yaptıracaktı. Ölen kişinin bedeninde darp, yara ve zehir belirtileri veya iddiası varsa en yakın zabıtaya haber verecekti. Başvuran veya evlerinde yatan yoksul hastaları ücretsiz olarak muayene edecek, lüzum gördüklerini hastaneye gönderecekti. Kuşpalazı vakalarında serum kullanmak için muvafakat alınması şarttı. Muvafakat verilmezse diğer tedbirlere başvuracaktı. Hastaların ilaçları da belediye eczanesinden ücretsiz olarak verilecekti. Çiçek hastalığı haber alındığında tedbir alınıp aşı yapılmasını sağlayacaktı. *Aşı Nizamnâmesi*'ne göre belediye hekimleri, daireleri dâhilinde çiçek aşısı yapmak mecburiyetindeydi. Salgın veya bulaşıcı bir hastalık görüldüğünde gerekli incelemeleri yapıp

tedbirleri alacak ve derhâl belediye dairesi reisine ve Şehremaneti İdare-i Sıhhiyesi'ne raporla bilgi verecekti.

Belediye hekimleri, buldukları belediye dairesi sınırları içindeki otel, han, bekâr odaları ve apartmanları haftada en az bir defa teftiş edip sağlığa aykırı durumlar varsa bunların yok edilmesini sağlayacaktı. Her gün çarşı pazar dolaşım satılan yiyecek ve içecekleri gözden geçirecek ayrıca fırın, lokanta ve aşçı dükkânları, kahvehane, gazino, meyhane, berber, manav ve kasap dükkânlarıyla sütçü, paçacı ve işkembecilerin sağlığa uygun çalışıp çalışmadıklarını kontrol edecekti. Hallaç, yorgancı ve koltukçu esnafının, tebhirhanede dezenfekte edildiğine dair mühür bulunmayan kullanılmış yatak, pamuk ve yapağuları kullanması yasak olduğundan bu yasağa uyulup uyulmadığına bakacaktı. Halka açık yerlerde ve vasıtalarda dezenfeksiyon yaptırıp salgın ve bulaşıcı hastalık çıkmasına meydan vermeyecekti. Kiralık evleri boşaldıkça, genelevler ve hamamları ayda bir kere dezenfekte ettirecek, kamusal alanlarda birer tükürük hokkası bulundurarak, veremin bulaşma nedeni olan balgamın yere tükürülmesine engel olacaktı. Kuduz hayvanları imha ettirecek, kuduz hayvanlar tarafından

13- Hüseyin Remzi Bey (ortada) ve Telkikhane-i Şâhâne görevlileri, çiçek aşısı elde etmek üzere bir buzağının başında (1892) (Servet-i Fünûn)

ısırlan kişileri sekiz gün içinde Daülkelb Tedavihanesi'ne gönderecekti. Bölgesindeki mezbahaların ıslah edilmeleri için uyarılarda bulunacak, yeni mezbaha açılmasına izin vermeyecekti. Fırıncı, kasap, bakkal, berber, sütçü, lokantacı, aşçı, hizmetçiler ile sütineleri muayene edip bulaşıcı hastalığı olmadığını esnaf tezkerelerine yazacaktı.

1909 yılında başlayan bu uygulamalar, *Dersaadet Teşkilat-ı Belediye Kanunu*'nun yürürlüğe girmesiyle son buldu (1912). Bu kanunun 4. maddesiyle Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti kuruldu. Sıhhiye Müdüriyeti'nde; hıfzıssıhha-i umumiye, hastaneler-darülaceze-bimarhane, tebhirhaneler, laboratuvar, emraz-ı zühreviye (cinsel hastalıklar) muayene ve teftiş, umur-ı baytariye (veterinerlik) olmak üzere altı şube vardı. Hıfzıssıhha-i Umumiye Şubesi; İstanbul, Beyoğlu ve Üsküdar olmak üzere üç mıntıkaya ayrılmıştı. Her belediye dairesinde bir sertabip, bir tabip, mevki tabipleri, doğum tabipleri, aşı memurları, sıhhiye kavasları bulunacaktı. Tebhirhaneler, tebhirhane müfettişinin yönetimindeydi. Laboratuvar Şubesi'nde kimya ve bakteriyoloji laboratuvarları bulunuyordu. Emraz-ı Zühreviye Muayene ve Teftiş Şubesi'nin merkezi Beyoğlu belediye dairesiydi.

Şehremâneti Sıhhiye Müdüriyeti ile Memurîn-i Sıhhiyesinin Vezâifini Hâvi Tâlimatnâme ile belediye sağlık teşkilatında çalışan sıhhiye müdürü, sıhhiye encümeni, sıhhiye müfettişleri, belediye hekimleri ve sıhhiye kavaslarının görevleri tanımlandı. Belediyeye bağlı bütün hastaneler ve sağlık kurumlarını ve çalışanlarını teftiş etmek Müessesat-ı Sıhhiye müfettişinin göreviydi. II. Meşrutiyet'in ardından belediyeye bağlı yataklı tedavi kurumları şöyle belirlenmişti: Haseki Nisa Hastanesi (200 yatak), Toptaşı Bimarhanesi (500), Şişli Osmanlı Etfal Hastanesi (150), Beyoğlu Zükûr Hastanesi (30), Beyoğlu Nisa Hastanesi (30), Darülaceze (1500), Cerrahpaşa

Hastanesi (100), Serviburnu Tahaffuzhanesi (80).

I. Dünya Savaşı sırasında bulaşıcı hastalıklar artıp zaman zaman salgınlar çıkmaya başlayınca şehremaneti, dört beş hamam kiralayıp yoksulların buralarda yıkanıp temizlenmesini sağladı. Belediye hekimlerine muayene olan yoksul ve kimsesizlerin ilaçları da parasız olarak veriliyordu. 1915 yılında reçetelerle ilgili yeni bir düzenleme yapıldı. Ertesi sene Şûrâ-yı Devlet, çöp ve süprüntülerin arabalarla nakledilmesinden şehremanetinin sorumlu olduğuna fakat hayvan kesim yerlerinde biriken artıkların mezbaha sahipleri tarafından nakledilmeleri gerektiğine karar verdi.

Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi

Meşrutiyet'in ilanından sonra, sağlık işlerine yeni bir düzen verilmek için uğraşılırken belediyeye bağlı sağlık kurumlarının uzman bir heyete tevdi edilmesi amacıyla Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi kuruldu (1909). Fransa'daki *assistance publique* benzeri olan Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye; İstanbul'daki erkek, kadın ve çocuk hastaneleriyle, bimarhaneler, viladethaneler, darülacezeler, cüzzamhaneler, yetimhaneler, çocuk yuvaları, erkek ve kadın hastabakıcı okulları, sağır, dilsiz, âmâ ve zekâ özürlü çocuklara ait okullar, belediyeye ait tahaffuzhaneler, geçici hastaneler ve bütün hayır kurumlarının başıydı. Bir müdürü ve bir de idare meclisi vardı. Bu idarenin kuruluş amacı, "İstanbul'da son gelişmelere uygun medeni sağlık ve sosyal yardım kurumları vücuda getirilmesi, mevcut olanların idarelerini değiştirip donanımlarını yenilemek suretiyle endişe verici bir şekilde tahribat yapan; verem, frengi ve diğer bulaşıcı ve salgın hastalıkların yok edilmesi için araştırma ve uygulama yapmak." olarak ifade edilmişti. İdare önce Avrupa hastanelerinde kullanılmakta olanlara uygun defterler, hasta tabelaları, müşahede ve beden ısısı varakaları bastırıp kendisine bağlı bütün kurumlara gönderdi. Böylece sağlık kurumlarının sıhhi ve idari kayıtları düzene kondu. İdaresindeki kurumların ihtiyacı olan; alet edevat ile gerekli malzemeleri ve ilaçları doğrudan doğruya Avrupa'ya sipariş etmek, ayrıca bilimsel ve idari hususlarda yabancı ülkelerde bulunan yetkili kişilerle muhabere etmek üzere bir şube kuruldu.

Ocak 1911'de İstanbul'da tek tük vakalar hâlinde seyretmekte olan kolera birdenbire şiddetlenince, Demirkapı, Nuhkuyusu, Şişli ve Yenibağçe'de her biri 24'er yataklı dört pavyon yapıldı. Bunlar da yetersiz kalınca Avrupa'dan getirtilen sökülebilir barakalarla Demirkapı Gülhane bahçesine geçici kolera hastanesi kuruldu. İdareye bağlı kurumlarda kullanılan her türlü yiyecek, içecek

14- Hamidiye Etfal Hastanesi sanatoryumu (Hamidiye Etfal Hastane-i Âlîsi'nin İstatistik Mecmuası Tıbbiyesi, İstanbul 1322/1906, s. 8)

ve ilaçları muayene ve analiz etmek üzere bir merkez kimyahane (kimya laboratuvarı) açıldı (1910). Haseki Nisa Hastanesi, Etfal Hastanesi, Toptaşı Bimarhanesi, Beyoğlu Zükûr Hastanesi, Beyoğlu Nisa Hastanesi, Serviburnu Tahaffuzhanesi onarıp yenilendi. Fransa'dan getirilen tıbbi araç gereçlerle donatıldı. Hasta yatakları, yorganları, battaniyeleri, yatak çarşafı, hasta giysileri ve diğer levazimat yenilendi. Kadın hademelere yeldirme ve önlükler, erkek hademelere iş gömlekleri, müstahdemlere de bir örnek giysiler yaptırıldı. Tamir edilen Haseki Darüşşifası'na akıl hastaları taşındı ve burası Haseki Mecanin Müşahedehanesi adıyla hizmete girdi.

1893'te kolera salgını esnasında Şehremaneti'nce satın alınıp kolera hastanesi olarak kullanılmış olan Cerrahpaşa'daki Takıyüddin Paşa Konağı'nı hastaneye dönüştürüp Cerrahpaşa Zükûr Hastanesi adıyla hizmete sokuldu (23 Temmuz 1910). Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi, tasarruf gerekçesiyle lağvedildi (1912). Bir sonraki sene 30 Ocak 1913 günlü Dersaadet Teşkilat-ı Belediyesi Hakkındaki Muvakkat Kanun ile İstanbul, tek bir belediye dairesi kabul edildi ve dokuz idare şubesine ayrıldı.

II-Toplumsal Hayatı Sarsan Hastalıklar

İstanbul'da şehir yaşamını sarsan hastalıklar veba, çiçek, verem, kolera, kuduz ve İspanyol nezlesidir.

İstanbullular XV. yüzyıldan XIX. yüzyılın ortalarına kadar veba salgınlarına yüz binlerle ifade edilen kurban verdi. Kaderin bir cilvesi, Tanrı'nın bir cezası olarak algılanan veba salgınlarında yaşam tamamen duruyor, zenginler şehri terk ediyor, kalanlar vebadan ölenleri gömmek ve salgının geçmesi için dua etmek dışında bir şey yapamıyordu. İş gücü ve gelir kaybına uğrayan esnaf; ya vergiden muaf tutuluyor ya da vergilerinde indirim yapıyordu. Bunun yanında çiçek, verem ve frengiye yakalanma korkusu vardı. 1831'den itibaren bunlara eklenen kolera salgınları bitmeye yüz tutan veba salgınlarının yerini almış, hemen hemen yüz yıl boyunca çeşitli aralıklarla, bazen şiddetli bazen orta şiddette salgınlar yaparak İstanbul'u yoklamıştır. İnfluenza/grip salgınları ise 1868 yılından itibaren görülmeye başlamış, 1918 yılında bütün dünyayı saran grip/influenza/İspanyol nezlesi salgınında binlerce kişi ölmüştü.

Çiçek hastalığı ve aşısı

İstanbul'da görülen en eski hastalıklardan biridir. Hastalığın tedavisinin olmadığı dönemde Anadolu'da yaygın biçimde uygulanmakta olan çiçek aşısının İstanbul'da 1676 yılında yapılmaya başlandığı bilinmektedir. Hafif çiçek çıkarmış bir çocuğun yarısından alınan apse, ceviz kabuğu içinde saklanarak kurumaya

15- Yedikule Verem Hastanesi'nden bir pavilyon (N. Yıldırım Arşivi)

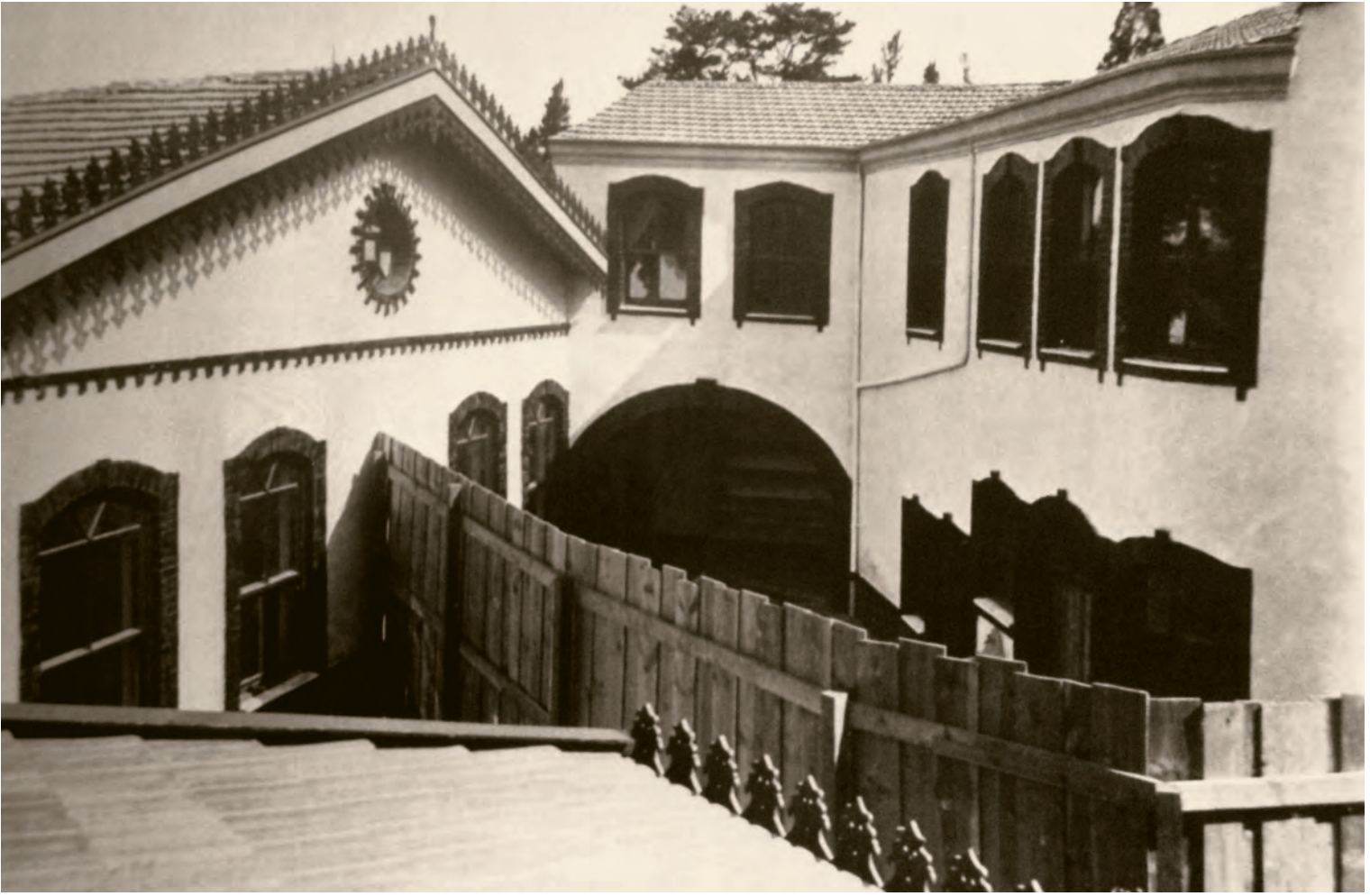
bırakılıyor, Mayıs ayında aşıcı kadınlar tarafından gül suyu ile sulandırılıp çocukların iki koluna iğne ile yapılan çiziklere konuyordu. Bu yöntem, İstanbul'daki İngiliz elçisinin eşi Lady Mary Wortley Montagu (d. 1689-ö. 1762) sayesinde Avrupa'ya yayıldı ve Türk usulü çiçek aşısı (variolation, inoculation) adıyla ünlendi.

Edward Jenner'in, inekten insana (cow-pox/ vaccination) aşılama yöntemini bulmasıyla (1796) Türk usulü çiçek aşısı önemini kaybetti. İstanbul'da Jenner usulüyle ilk aşı 23 Aralık 1800'de yapıldı. Dışarıdan aşı getirme, aşı saklamanın zorluğu ve pahalılığını göz önünde bulunduran Şanizade Ataullah Efendi, Ayazağa köyündeki ineklerden aldığı madde ile aşıladığı kişilerden elde ettiği cerahatle pek çok kişiyi aşıladı. Ancak kendisini çekemeyenlerin engellemesi yüzünden bu yöntemle aşı maddesi elde edilmesi gerçekleştirilemedi.

İstanbul sık sık çiçek salgınları yaşadığından Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne eğitime başladığı yıldan itibaren çiçek aşısı uygulamasıyla görevlendirildi (1839). Ertesi sene de Tıbbiye'de çiçek aşısı üretimine geçildi ve parasız aşılamaya başlandı. Yüzünde çiçek

hastalığının izlerini taşıyan Sultan Abdülmecid, 1845'te İstanbul'da çıkan çiçek salgını ile yakından ilgilendi. Bu salgın boyunca Üsküdar, Beyazıt, Eyüp ve henüz faaliyete geçmemiş olan Bezmiâlem Valide Sultan'ın yaptırdığı Gureba Hastanesi'nde kurulan aşı merkezlerinde 2.500 çocuk aşılandı. Aşı yapmak üzere gezici hekimler görevlendirildi. Boğaziçi'nde oturanlar ise kayıkla dolaşan bir hekim tarafından aşılanıyordu.

1871'de İstanbul'da çıkan çiçek salgınının ardından bir aşı enspektörlüğü kurulması kararlaştırıldı (1872). Başına da Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin ilm-i hayvanat (zooloji) hocası Hüseyin Remzi Bey (d. 1839- ö. 1896) getirildi. Daha sonra Telkîh-i Cüderî Ameliyathanesi, Telkîhhane-i Şâhâne, Telkîhhane-i Osmanî adları verilen Telkîhhane, 1892-1919 yılları arasında toplam 34.949.233 şişe, çiçek aşısı hazırladı. Kurtuluş Savaşı sırasında Kızılay vasıtasıyla Anadolu'ya, 3.619.000 kişilik aşı gönderdi (1920-1922). İstanbul'daki İtilaf devletleri de Telkîhhane'yi bir heyete incelettikten sonra orduları ve göçmenler için toplam 211.020 şişe aşı satın aldı (1917-1919). İstanbul'da bulunan bütün yabancı devletlerin sefarethaneleri ile

16- Tophane Tebhirhanesi (Yıldız Arşivi)

yabancı hastaneler de çiçek aşısını Telkikhane'den temin ediyorlardı. Telkikhane, 1934 yılında Ankara'daki Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi'ne katıldı.

1880 yılında, İtalyan Dr. G. Battista Violi, Beyoğlu'nda özel bir çiçek aşısı evi kurmuştu. İsteyen aileler, para karşılığında çocuklarını aşılatıyordu. Dr. Violi, belli günlerde Beyoğlu Belediyesi'nin aşı istasyonunda ücretsiz olarak aşı yapardı.

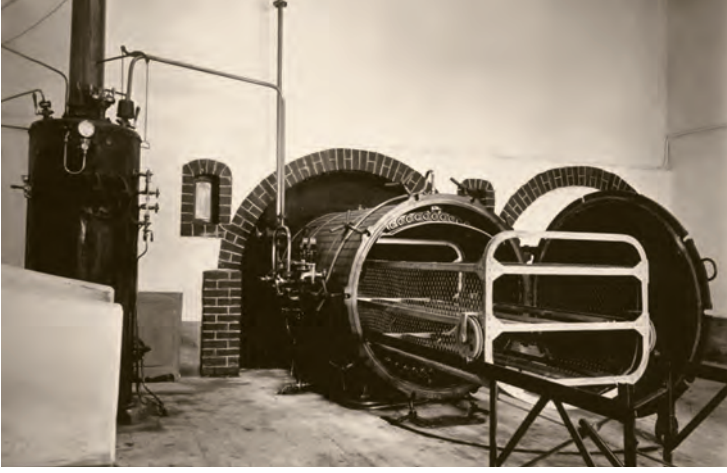
1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından İstanbul'da artan çiçek vakaları 1881, 1887, 1890-1891, 1894, 1908-1909, 1918 yıllarında çeşitli semtlerde ama en çok Rum mahallelerinde görülmüş ve ölümlere neden olmuştu. Rum aileler çocuklarını kesinlikle aşılatmıyor, çiçeğe yakalananları da ilgililere bildirmiyordu. 1885 yılında yürürlüğe giren ilk *Çiçek Aşısı Nizamnamesi* ile aşı yaptırmayanlara okullara, devlet hizmetlerine girme yasağı getirildi (1885). I. Dünya Savaşı'nda çiçek aşısı mecburi oldu (1915). Bundan sonra İstanbul'da dağınık vakalar hâlinde devam eden çiçek, 1938'den itibaren artış gösterdi. 1942'de Suriye ve Irak'ta hüküm süren çiçek, Midyat'tan ülkemize bulaşınca Anadolu'da ve ertesi sene

İstanbul'da ufak salgınlar çıktı. Aşılama işi ciddiyetle yürütüldü. Bu sırada devam etmekte olan II. Dünya Savaşı nedeniyle, İstanbul'da ekmek, karneyle dağıtılıyordu. Aşılanmamış olanlara ekmek karnesi verilmeyeceği bildirilerek halk aşı olmaya zorlandı. Çiçek hastası olduğu hâlde haber vermeyen 18 aile, mahkemeye verildi. 1945'ten sonra çiçek vakaları giderek azalıp yok olmuştur.

Verem

Asırlar boyunca insanları yavaş yavaş eritip yok eden ve bu nedenle Türkçede "ince hastalık" olarak anılan verem (tüberküloz), padişahların ve saraylıların bile ölüm nedeni olmuştur.

Robert Koch, tüberkülini yeni bir tedavi yöntemi olarak açıklar açıklamaz, II. Abdülhamid, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne hocalarından oluşan bir ekibi tüberkülini öğrenmek üzere Berlin'e gönderdi (1890). Ekip döner dönmez İstanbul'daki Alman Hastanesi'nde tüberkülin ile tedavi denemeleri başladı. Ancak kısa sürede tüberkülinin tedavi değil, tanı aracı olduğu anlaşıldı. Alman Dr. Bremer'in açtığı ilk sanatoryum

17- Üsküdar Tebhirhanesi'nin etöv makinesi

(1859) hem hekimler hem de tüberkülozlu hastalar için yeni bir umut olmuş; Almanya, Fransa ve Rusya'da hızla yayılmıştı. İstanbul'daki Rus Hastanesi hekimlerinden Dr. Stchhépotiew, Prens Adaları'nın (Büyükaada-Heybeli-Burgaz-Kınalı) sanatoryum için çok elverişli olduğunu belirtmişti. Türkiye'de ilk sanatoryum çocuklar için açıldı (1904). Hamidiye Etfal Hastanesi'nde 24 yataklı faaliyete geçen bu sanatoryum, II. Abdülhamid'in isteği üzerine hastane kompleksine ilave edilmiş, inşaat masraflarını da padişah karşılamıştır. Sanatoryum için güneye bakan, rüzgâr tutmayan çamlık bir mevki seçilmişti.

II. Meşrutiyet yıllarında İstanbul'da ölen her altı kişiden biri, verem nedeniyle hayatını kaybediyordu. I. Dünya Savaşı boyunca 1915-1920 yılları arasında İstanbul'da veremden ölenlerin sayısı 11.694'ü bulmuştu. Oysa aynı zaman diliminde diğer bulaşıcı hastalıkların tamamından ölenlerin sayısı 1.034'tü. İstanbul'da veremin artış sebeplerinden biri büyük yangınlardı. Savaş yüzünden yeni evler yapılamıyor, yangınlarda evlerini kaybedenler cami, medrese ve hanlarda, yangın yerlerindeki rutubetli mahzenler gibi hijyenik olmayan ortamlarda barınmak zorunda kalıyorlardı. Bunlara bir de gıda yetersizliği eklenince ortaya çıkan tablo ürkütücüydü. Bu yüzden ilk Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti, İstanbul'da kuruldu (1918). Cemiyet bir yandan mücadele için kaynak sağlamaya diğer yandan yayın organları aracılığıyla halkı hastalık hakkında aydınlatmaya çalışıyordu. Amerikan Şark-ı Karib Cemiyeti (Near East Relief), tüberküloza yakalanan azınlık çocuklarını tedavi etmek üzere Yedikule'deki Balıklı Rum Hastanesi'nin iki pavyonunu onarıp 1 Temmuz 1920 günü, 60 yataklı bir çocuk sanatoryumu açtı.

Cumhuriyet ilan edildiğinde verem büyük şehirlerde özellikle İstanbul'da yaygındı. 1923 yılında ilk verem savaşı dispanseri İl Özel İdaresi tarafından açıldı. Bundan

sonra İstanbul Verem Savaş Derneği, dönemin yoksul semtlerinde dispanserler açmaya başladı. Heybeliada Sanatoryumu 50 yataklı hizmete girdi (1924). Bunu diğer sanatoryumlar izledi. Ayrıca Baltalimanı Kemik ve Mafsal Veremi Hastanesi (1944), Yedikule Verem Hastanesi (1949), Koşuyolu Verem Hastanesi (1951) ve Haydarpaşa Verem Hastanesi (1953) hastalar için şifa kapıları olmuştur. Zamanla verem hastalığının kontrole alınması nedeniyle bu hastaneler göğüs hastalıkları hastanelerine dönüşmüştür.

Kolera

İkinci kolera pandemisinin uzantısı olarak deniz yoluyla İstanbul'a gelip kısa zamanda bütün imparatorluğa yayılan ilk kolera salgını İstanbul'da 6.000 kişiyi öldürdü (1831). Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi (d. 1774-ö. 1834), o zamana kadar bilinmeyen bu hastalıktan korunmak, belirtileri ile seyri hakkında bilgi verip halkı uyarmak amacıyla *Kolera Risalesi* (İstanbul 1831) adıyla bir kitapçık yazdı. Bu kitapçık devlet tarafından sivil ve askerî görevlilerle mahalle muhtarlıklarına dağıtıldı. Salgın sırasında, İstanbul'daki hastanelerin kapılarında hastanelere giriş-çıkışı kontrol eden birer karakol kuruldu. Bu salgın karantina teşkilatının kurulmasına ivme kazandırdı. İstanbul'da ikinci salgın, Ekim 1847'de başladı. Bu kez İran'dan başlayıp; Arap Yarımadası, İngiltere ve Fransa'ya yayıldı. Kafkasya'dan Erzurum ve Trabzon yoluyla da İstanbul'a ulaştı. Koleraya yakalanan 9.237 İstanbullunun 5.275'i hayatını kaybetti. Üçüncü salgın Kırım Savaşı'nda müttefik Fransız askerleriyle geldi. Salgın 3.500 ölü ile son buldu. Çok geçmeden, Asya, Afrika, Avrupa ve Amerika'ya yayılan, dünyanın dördüncü kolera pandemisi, Osmanlı Devleti'ni de etkisi altına aldı. İstanbul, 28 Haziran 1865 günü Kasımpaşa Limanı'na demir atan bir geminin tayfaları vasıtasıyla bir kez daha koleranın pençesine düştü. Kasımpaşa'dan başlayan hastalık süratle şehre yayıldı. 10 Ağustos'ta bütün semtlere bulaştı. 40 gün süren salgında 30.000'i aşkın İstanbullu hayatını kaybetti. Bu dehşet ortamında saray eczacılarından Vincent Pêche'nin hazırladığı antikolerik terkip başarıyla kullanıldı. Bu yıllarda İstanbul'da sık sık büyük yangınlar çıkıyordu. Kolera salgını bütün hızıyla devam ederken Hoca Paşa yangını âdeta şehri dezenfekte etti. Yangından önce günlük ölümler bini aşmışken, yangının ertesi günü bu sayı yüze düştü ve bir hafta içinde tamamen ortadan kalktı. Ertesi sene, sınır tanımayan koleraya karşı ortak önlemler alınması amacıyla Galatasaray'da Uluslararası İstanbul Sağlık Konferansı toplandı ve bilimsel karantinanın esasları belirlendi. Toplumsal bellekte "Büyük Kolera" adıyla yer

18- Üsküdar Tebhirhanesi (Yıldız Arşivi)

eden bu salgında, mücadele çalışmalarına katılanlar Kolera Madalyası ile ödüllendirildi. Salgının ardından 1867'de Karantina Meclisi tarafından hazırlanan *Kolera Nizamnâmesi* uzun süre yürürlükte kaldı.

1870'de Rusya'da patlak veren kolera, yine gemilerle İstanbul'a geldi. Bütün şehri etkileyerek 15.000 can aldı. Bunu izleyen 1876 salgınında ise 7.000 İstanbullu hayatını kaybetti. 1892 yılında; Osmanlı Devleti, İsveç, İsviçre ve Yunanistan hariç bütün Avrupa ülkeleri, oldukça ağır seyreden bir kolera salgını ile kıvranıyordu. Koleranın ülkeye girmemesi için limanlardaki tahaffuzhanelere, etüvler yerleştirildi. Etüvlü dubalarla gemiler hatta posta evrakı bile dezenfekte edildi. Fakat yine de koleranın İstanbul'a girişi önlenemedi. İlk vaka, 25 Ağustos 1893'te Hasköy'de ortaya çıktı ve şehre yayıldı. Üsküdar'da şüpheli ölümler başladı. Fakat hafif seyrediyordu. Daha önceki salgınlarda çok sayıda ölü verildiği için, halk arasında bu hastalığın kolera olmadığı, Şehremini Rıdvan Paşa'nın hükümetten fazla tahsisat alabilmek için bir kolera salgını uydurduğu yolunda söylentiler dolaşıyordu. Gazetelerde yayınlanan resmî bildirimlerde, koleradan *şüpheli hastalık* biçiminde söz edilmesi alaylara sebep oluyordu.

Hastalığın yayılması üzerine Şehremaneti'nin Üsküdar'da kurduğu geçici hastanede, Dr. Zühtü Nazif ve Toptaşı Bimarhanesi'nde mikrobiyolojik araştırmalar yapan Dr. Rifat Hüsamettin, 17 Eylül 1893'te bu hastalığın kolera olduğunu teşhis ettiler. Avrupa gazetelerinde İstanbul'daki şüpheli hastalık hakkında haberler çıkmaya devam edince Pasteur Enstitüsü'nden Fransa Sıhhi Daireler Müfettiş Muavini Dr. André Chantemesse davet edildi.

26 Eylül 1893 günü İstanbul'a varan Dr. André Chantemesse, bakteriyolojik incelemeler sonunda hastalığın kolera olduğunu onayladı. Dr. Chantemesse'nin önerisi üzerine önce salgın zamanlarında alınacak tedbirleri belirlemek üzere Şehremaneti'nde bir Tedabir-i Sıhhiye Komisyonu (Sağlık Tedbirleri Komisyonu) kuruldu. Bu arada Avusturya'dan davet edilmiş olan Dr. J. Karlinkski'den şehir sularını incelemesi istendi. Ardından her belediye dairesi kendisine bağlı semtlerde geçici kolera hastaneleri açarak, hastaların tedavilerini üstlendi. Kısa sürede; Galata, Üsküdar ve Tophane'de üç tebhirhane/dezenfeksiyon istasyonu inşa edilip faaliyete geçirildi. Kolera görülen mekânlar ile buralardan getirilen eşyalar dezenfekte edildi. Cadde ve sokaklar temizlendi,

19- Gedikpaşa Tebhirhanesi (Yıldız Arşivi)

yaş sebze ve meyve ile midye gibi deniz ürünlerinin satışı yasaklandı. Dr. Chantemesse, şehirde yaptığı inceleme gezilerinde bentler yakınındaki Belgrad, Kömürcü ve Bağçecik köylerinin kanalizasyon sularının şehir suyuna karıştığını tespit etti. Bu köyler istimlak edilip boşaltıldı. Gökusu bendine süzgeç kondu. 1894 Nisan'ında son bulan salgında, geçici kolera hastanelerine toplam 2.683 hasta kabul edildi. Bunların 1.537'si öldü, 1.146'sı da şifa buldu. İstanbul Belediyesi, bu salgının tam bir istatistiğini hazırladı. Bundan sonra İstanbul Belediyesi, her sene şehrin sağlık durumunu gösteren istatistikler tuttu. Bu salgın sonunda belediye hizmetlerine daha çok önem verilerek, İstanbul'un çeşitli belediye dairelerindeki hekim sayısı artırıldı. Salgın sebebiyle yapılan en önemli işlerden biri de Bakteriyojijane-i Şâhâne'nin kurulmasıyla bakteriyoloji eğitiminin başlamasıydı.

Salgının ardından İstanbul'un ötesinde berisinde kolera vakaları görülünce, koleranın tedavisi ve salgınların önlenmesine yönelik yeni gelişmeleri öğrenmek üzere, Berlin'den Prof. Dr. Rudolf Emmerich (d. 1852-ö. 1914) İstanbul'a davet edildi. Dr. Emmerich, İstanbul'da yaptığı incelemelerin ardından; Hasköy,

Balat ve Ayvansaray'da kanalizasyon bulunmadığını, bazı yiyeceklerin açıkta satıldığını, Yeniköy'deki kuyu sularının içim şartlarını taşımadığını bildiren bir rapor verdi. Kasımpaşa Deresi de -zaman zaman temizlenmesine rağmen- civarındaki yüksek tepelerde bulunan mahallelerin atık sularını topladığı için önemli bir kolera odağıydı. Daha sonra Kasımpaşa Deresi'nin üstü kapatıldı.

İstanbul sokaklarının yeterince temiz tutulmaması, kanalizasyon sisteminin düzenli olmayışı, içme sularının hijyenik yöntemlerle kullanıma verilememesi yüzünden kolera İstanbul'dan tamamen yok edilemiyordu. 16 Ekim 1907-27 Ocak 1908 tarihleri arasında, İstanbul'dan geçen Rus hacılardan kaynaklanan kolera vakaları görüldü. Bunu Okmeydanı'nda sonbahar manevrası için kurulan ordugâhta başlayan ve resmen, 13 Eylül 1910'da ilan edilen kolera izledi. Bir süre Galata, Hasköy ve civarında hüküm süren hastalık, hem alınan önlemlerdeki kusurlar hem de askerle İstanbul'un her tarafına yayıldı. 13 Aralık 1911'e kadar görülen 1.319 kolera vukuatının 784'ü ölümlerle sonuçlandı. Bu salgında sonradan Gülhane Parkı olan saray bahçesinde (Demirkapı), Nuhkuyusu, Şişli ve

20- Serviburnu Tahaffuzhanesi barakaları (BOA, DH.MB.HPS.M, nr. 52/29)

Yenibahçe’de sökülebilir barakalardan oluşan geçici kolera hastaneleri kuruldu. Ayrıca Cerrahpaşa’da Takiyüddin Paşa Konağı kiralanıp geçici kolera hastanesi yapıldı. Salgın bittikten sonra satın alınan konak Cerrahpaşa Zükûr (Erkekler) Hastanesi adıyla daimî bir hastane olarak faaliyete geçti (1910).

Balkan savaşları sonunda, bozguna uğrayan ordunun Çatalca’ya çekilen birliklerinde başlayan salgın İstanbul’a sevk edilen, çoğu koleralı erlerle şehre ulaştı (1912). Askerlerle birlikte yenilgi paniği içinde, akın akın İstanbul’a gelen göçmenleri kordon altına almak amacıyla; Boğaziçi’ndeki büyük oteller, yalılar ve pek çok okul, hastaneye dönüştürüldü. Ayasofya, Sultanahmet ve Şehzadebaşı camileri başta olmak üzere İstanbul’daki tüm camiler ibadete kapatılarak hastalara tahsis edildi. Ayasofya Camii’nde günlük ölü sayısı 500’ü aşıyordu. Alınan önlemlerle salgın, kontrol altına alındıysa da dağılan ordunun hasta erleri kolera’yı Anadolu’ya bulaştırdı. I. Dünya Savaşı’ndan sonra dünya genelinde hız kesen hastalık İstanbul’da da salgınlar yapmadı. Sadece 1970’te Sağmalcılar semtinde “para-kolera” ortaya çıktı ve bu da kısa sürede kontrol altına alındı. Bu salgından sonra semtin adı Bayrampaşa olarak değiştirildi.

Tahaffuzhaneler/karantina istasyonları

Salgın hastalık bulunan ülkelerden kara veya deniz yoluyla gelenlerin, beklemek zorunda oldukları karantina süresi boyunca kaldıkları tahaffuzhaneler/karantina istasyonları, jandarmalar tarafından denetim altında tutulurdu. Hasta olanların ülkeye girmesine izin verilmez, sağlıklılar karantina süresi bitince yollarına devam ederdi.

Karantina teşkilatı kurulduğunda İstanbul’da karantina uygulamaları yapılacak bir mekân yoktu. Önce taşradan gelenler Galata’daki eski gümrük binasında karantinada bekletiliyor, kıyıya demirlemiş bir gemi

ise sebze ve meyve yüklü kayıkları tütsüleniyordu. Kısa sürede gümrük binası yetersiz kalınca şehre gelenlerin bir bölümü Fenerbahçe’de kurulan çadırlarda karantinaya alınmaya başlandı. Bu arada süvari askerleri İstanbul dışında olduğundan boş bulunan Kuleli Kışlası’nın bazı bölümleri onarıldı, gerekli ilaveler yapılarak Kuleli Tahaffuzhanesi adıyla hizmete girdi (1838). Bu tahaffuzhanenin karantina bekleme koğuşu, erkek ve kadınlar için iki ayrı yoklama yeri ile mektup tütsüleme yeri vardı. Evraklar tel kafesli tütsü fiçisi ile tütsülenip dezenfekte ediliyordu. Üç koğuşlu hastane kısmında sekiz oda, iki gasilhane bulunuyordu. Ayrıca bir tütsü odası, bir eczane ile ilaç pişirmeye mahsus bir de ocak bulunuyordu. Süvari askerleri İstanbul’a dönünce, tahaffuzhane Adolukavağı’na nakledildi ve Kavak Tahaffuzhanesi/Manastırağzı Tahaffuzhanesi adını aldı (1842). Karadeniz’den gelen gemilerin sıhhi muayenesi Adolukavağı’ndaki karantina istasyonunda yapıyordu. Kavak Tahaffuzhanesi uzun yıllar hizmet vermiş ve 1950’den sonra yıkılmıştır.

Beykoz-Kavak-Serviburnu Tahaffuzhanesi, Şehremaneti tarafından yaptırıldı (1845). Tarabya’nın karşısında bulunan bu tahaffuzhane sadece şehirde bulaşıcı bir hastalık ortaya çıktığı zaman kullanılıyordu. 1891 yılında Rusya’da başlayan kolera vakalarından tedirgin olan Karantina İdaresi, dört yeni baraka yaptırdı. 1901 yılında İstanbul’da görülen veba vakaları sırasında yeni barakalar ilave edildi. Bu salgın sırasında Serviburnu Tahaffuzhanesi’nde bir bakteriyoloji laboratuvarı kuruldu. Bundan sonra salgın ve bulaşıcı hastalıklarda bakteriyolojik tetkiklerin şehir içinde yapılmasını sakıncalı bulan II. Abdülhamid tetkiklerin Serviburnu’nda yapılmasını emretti. 1906 yılında Serviburnu Tahaffuzhanesi dördü küçük ikisi büyük olmak üzere 30’ar m aralıklarla yapılmış altı barakadan ibaretti. 50 yatak alan barakalardan başka eczane, etüv, bakteriyoloji laboratuvarı ve hamam olarak kullanılan dört baraka ile bir de gasilhane bulunuyordu. Barakalar sahilden 2.000 m içerdeydi ve sahile yolu yoktu. Tahaffuzhane, II. Meşrutiyet’ten sonra Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye İdaresi’ne bağlandı. Tamir edilip Paris’ten yeni alet edevat getirildi ve etüv yerleştirildi. Artık İstanbul’un tek enfeksiyon hastalıkları hastanesiydi. 1910 yılında İstanbul’da başlayan kolera salgınında şüpheliler ve kolera’ya yakalananlar buraya sevk edildi. Beş ay boyunca buraya gönderilen 339 kişiden 220 şüpheli müşahedeye alındı, diğerleri de kolera tedavisi gördü. Bu tahaffuzhane Ağustos-Eylül 1911’de Harbiye Nezareti’ne terk edildikten sonra askerî tahaffuzhane olarak kullanılmaya başlandı.

21- Topkapı Sarayı Hekimbaşı Odası

Anadolu'dan kara yoluyla gelen yolcular, Tuzla Tahaffuzhanesi'nde ihtiyaten 24 saat bekletiliyor sağlıklı olanların geçişine izin veriliyordu. Salgın olduğu zamanlarda bulaşıcı hastalık taşıyan yerlerden gelenler 5 gün veya duruma göre 10 gün karantinada bekletiliyordu. Ordunun yer değiştirmeleri sırasında çok sayıda askerin kordona alınması gerektiğinde çevresine çadırlar dikiliyordu. Altı barakadan ibaret olan tahaffuzhane, gece gündüz jandarmaların koruması altındaydı. 1894 yılında karakol, büyük boy etüvü bulunan bir dezenfeksiyon istasyonu ile biri kadın diğeri erkeklere ait iki hastane barakası ilave edilmişti. Hastalık tespit edilenler bu hastanelerde tedaviye alınıyordu. 1 Ekim 1894 günü Tuzla Tahaffuzhanesi'nde 39 gemi, 1 vapur, 33 tayfa, 63 yolcu ve 189 kişiye pratika (geçiş izni) verilmişti. 47 gemi, 3 vapur, 169 yolcu kordon altındaydı. Askerî birlikler de burada kordona alındığından, Anadolu'da ve İstanbul'da koleranın hüküm sürdüğü 1894 Kasım ayında Tuzla'da askerler için 2.000 kişilik barakalar yapılmaya başlanılmıştı. Tahaffuzhanede kadın ve erkekler için birer hastane ve çok sayıda baraka vardı. Balkan savaşlarının ardından İstanbul'a gelen göçmenler Tuzla'da konakladılar. 30 Ocak 1923'ten itibaren İstanbul'a gelmeye başlayan çok sayıdaki Lozan mübadili üç beş gün burada misafir edilip sağlık kontrolünden geçirilmişlerdir. Tuzla Tahaffuzhanesi günümüzde İstanbul Teknik Üniversitesi Denizcilik Fakültesi sınırları içindedir (2013).

Influenza/İspanyol nezlesi

İnfluenza, İstanbul'a yabancı bir hastalık değildi. Ocak 1843'te İstanbul'da salgın yapmış, çok kişiyi etkisi altına almakla beraber ağır seyretmemişti. 1868 yılında şehirde çıkan influenza salgını Sıhhiye Meclisi'nde Fransa delegesi ve aynı zamanda Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Seririyat-ı Dâhiliye (iç hastalıkları) hocası olan Dr. J. Mahé tarafından incelenmişti. 1889-1892 influenza salgını Aralık 1889'da İstanbul'a geldi. Önce hafif geçerken birkaç ay sonra ağır bir şekil alarak özellikle zatürre ihtilatları yaptı. Ocak 1889'da Üsküdar mahallelerindeki çocuklarda yaygındı. Sık görülen bir hastalık olmadığından nezle zannedildiği için kayıtsız kalınca yayılıp pek çok ölüme neden olmuştu. Bu yüzden İstanbul'daki bütün okullar geçici olarak kapatılmıştı. O zaman *paçavra hastalığı* adı verilen bu salgında, halk evlerine kapanıp yatmıştı. 1892 ve 1893 senelerinde de küçük çaplı salgınlar görülmüştü. Mavroyeni Paşa bu sıralarda Avrupa'yı kasıp kavurmakta olan influenza salgını hakkında Gülhane'de altı konferans vererek bu hastalığın tarihçesini, etiyojisini, patolojisini, belirtilerini, komplikasyonlarını, tanısını ve tedavisini anlatmıştı. Daha sonra bu konuşmalarını *Conférences Sur l'Influenza* (Constantinople 1892) adıyla kitap olarak yayınlamıştı.

İstanbul'da 1893 Ağustos'unda başlayan kolera salgını ile uğraşıldığı sırada Ocak 1894'te buna bir de influenza salgınının eklenmesi yöneticileri zora sokmuştu. Eczane-i Hümayun'a kolera için 24.054, influenza hastalarında kullanılmak üzere 10.003 kuruş tutarında ecza alınmıştı.

1903-1904'te influenza yine İstanbul'un hemen hemen her köşesini istila etmişti, fakat insan kaybı yoktu. Oysa bu sırada Avrupa'da ölümlere neden olmaktadır. Bu yüzden bütün bilim merkezleri influenzanın mahiyeti hakkında araştırmalar yapıyordu.

İspanyol nezlesi İstanbul'da ilk olarak Temmuz 1918'de Şişli'de ortaya çıktı. Mütareke yıllarının ağır yaşam koşullarında frengi, belsoğukluğu, uyuz, lekeli humma (tifüs) hastalıklarının artmasına bir de veba vakaları eklenmişken, şehirde bilinmeyen bir hastalığın yayılması herkesi şaşkırtmıştı. Basında "Devr-i âlem seyahatine çıkmış tuhaf bir hastalık" olarak tanımlanan ve bütün Avrupa'yı dolaştıktan sonra Berlin ve Viyana'dan yolcularla İstanbul'a gelen İspanyol nezlesi iki ay kadar birçok kişiyi yatağa düşürmesine rağmen pek az ölüm olmuştu. İspanyol nezlesi temmuz ayında özellikle Haliç, İstinye, Kurbağalıdere ve Kuşdili derelerine mücavir alanlarda hüküm sürüyordu. İstanbul'da hastalığa tutulanların sayısı fazlaydı. Devlet daireleri, şirketler, mağazalar elemansız kaldı. Aralık ayında tekrar bir patlama yaptı. 9 Aralık

22- Haseki Hastanesi

1918 gününden itibaren okul, tiyatro, sinema, gazino gibi yerler ikinci bir emre kadar kapatıldı. İspanyol nezlesi vukuatı Aralık 1918'in ilk haftalarında 400'ü bulmuşken son hafta 239'a düşüp Ocak 1919'un ilk haftalarında daha da aşağıya çekilince okul, tiyatro, sinema, gazino gibi yerlerin bazı şartlar dâhilinde faaliyete geçmesi kararlaştırıldı. Isıtması olmayan okullar açılmayacak, öğrencilerin sağlık durumlarına dikkat edilecek ve öğrencisinin %15'i hastalık nedeniyle devam etmeyen okullar derhâl kapatılacaktı. Dershanelerle yatakhaneler uygun zamanlarda havalandırılacaktı. Sinemalar günde iki temsil ile yetinecek ve iki seans arasında iki saat bırakılarak bu zaman içinde salon havalandırılacak ve zemin dezenfekte edilecekti. Dumana solunum yollarını tahriş ettiği için sigara içilmesi kesinlikle yasaktı.

Hastalığın vahamet kazanması karşısında Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti 27 Aralık 1919'da gazetelere bir tebliğ göndererek 15 günden beri şiddetle hüküm süren bu hastalığın 1918 yılında 14.000'den fazla İstanbullunun ölümüne neden olduğunu hatırlatıp uyulması gereken kuralları ilan etmişti. Önce hastalarla temas etmemeye dikkat edilecekti. Sinema, tiyatro, okul, pazar yerleri, kahvehane gibi umumun toplandığı yerlere devam, gayet tehlikeliydi. Okulların kapanması için gerekli başvurular yapılmıştı. İspanyol nezlesinin mikrobu ağız yoluyla vücuda girdiğinden ağız sık sık dezenfektan eriyiklerle yıkanmalı, dişlerin temizliğine her zamankinden çok itina edilmeliydi. Hastalar mutlaka kapaklı ve içinde dezenfektan bulunan bir kap içine tükürmeliydi. Hastanın ifrazatıyla temas eden bütün çamaşır, mendil, çarşaf vesaire kaynatılarak yıkanmalıydı.

Hastalığın bir önceki yılda olduğu gibi tahribat yapmaması için, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nin kararıyla, 28 Aralık 1919 gününden itibaren *Darülfünun* şubeleri ile liseler 10 gün tatil edildi. Aralık ayının son

haftasında İspanyol nezlesinden 98 kişi ölmüştü. Salgının İstanbul'daki etkileri hakkında tutulmuş resmî bir istatistik yoktur. Dr. Hikmet Süreyya Bey'in hazırladığı istatistiğe göre, 1918 yazından Aralık 1919'a kadar 5.000 kişi ölmüştür. Avanzade M. Süleyman ise, "bu menhus nezlenin 14.000'den fazla kardeşimizi insafsızca alıp götürdüğünü" yazmıştır. Verilen sayılar tahmini olsa da bir buçuk senede 16.000 dolayında İstanbullunun bu hastalığa kurban gittiği düşünülmektedir. Hamidiye Etfal Hastanesi'nden Dr. A. Vahid'in İspanyol nezlesini, "İsmi veba olmayan fakat hakikatte vebadan daha tehlikeli ve mühlik (öldürücü) bulunan bir afet." olarak tanımlaması da yaşanan felaketin boyutu hakkında fikir vermektedir. 1920 kışında yeniden başlayan ve İstanbul'un her tarafına yayılan İspanyol nezlesinin girmediği ev kalmamıştı. Bu hastalığa yakalanan devlet memurlarının çoğu evlerinde yatmaktaydı. Hastalığı fırsat bilen eczacılar ilaç fiyatlarını artırmıştı. Üstelik vizite ücretlerinin yüksekliğinden orta hâlli aileler bile evlerine doktor çağırıyorlardı. Bu durumda hastalar tedavi olamıyordu. Bu yüzden Dâhiliye Nezareti, Şehremaneti'nden belediye dairelerindeki doktor sayısını artırmasını, Harbiye Nezareti'nden de 30 askerî hekimin salgın geçinceye kadar belediye doktorları refakatinde geçici olarak çalıştırılmak üzere görevlendirilmesini istedi. Harbiye Nezareti, kolorduların doktor ihtiyacı bile karşılanamadığından istenen doktorları göndermenin mümkün olmadığını bildirdi. Zengin fakir demeden herkesi tutan İspanyol nezlesi, Sultan Vahdeddin'i de yatağa sermişti. Anadolu'ya geçmeden önce bu hastalığı atlatan Mustafa Kemal Paşa, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri reisi olarak Ankara'dan padişaha geçmiş olsun telgrafı çekmişti. Sadrazam Ahmed İzzet Paşa, Cemil Paşa (Topuzlu) da İspanyol gribine yakalanmıştı. Hanedandan Şehzade Selahaddin Efendi'nin damadı Selahaddin Ali Bey, eski Hicaz Valisi Hacı Reşid Paşa ve Galatasaray Lisesi öğretmenlerinden Zografos Efendi bu hastalıktan vefat ettiler.

III-İstanbul'da Tebdil-i Hava: İklimle Tedavi

XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarında iklimin sağlık üzerindeki etkisine çok önem veriliyordu. Var olan bir hastalıktan dolayı hastalığın tedavisi ve iyileşmenin sağlanması için yapılan iklim değişikliğine, "tebdil-i hava/hava değişimi" veya "tebdil-i iklim-i tıbbi/tıbbi iklim değişimi" deniyordu. Tıbbi iklim değişimi, hastanın isteğine bağlı olmayıp mecburiydi. Hekimler sıcaklığı, havasının rutubeti ve rüzgârları bakımından hastalığın türüne, hastaların bünye ve mizaçlarına uygun vasıflara sahip iklimi olan bir yer seçerlerdi. Bu esaslar çerçevesinde

23- Hamidiye Etfal Hastanesi (Yıldız Arşivi)

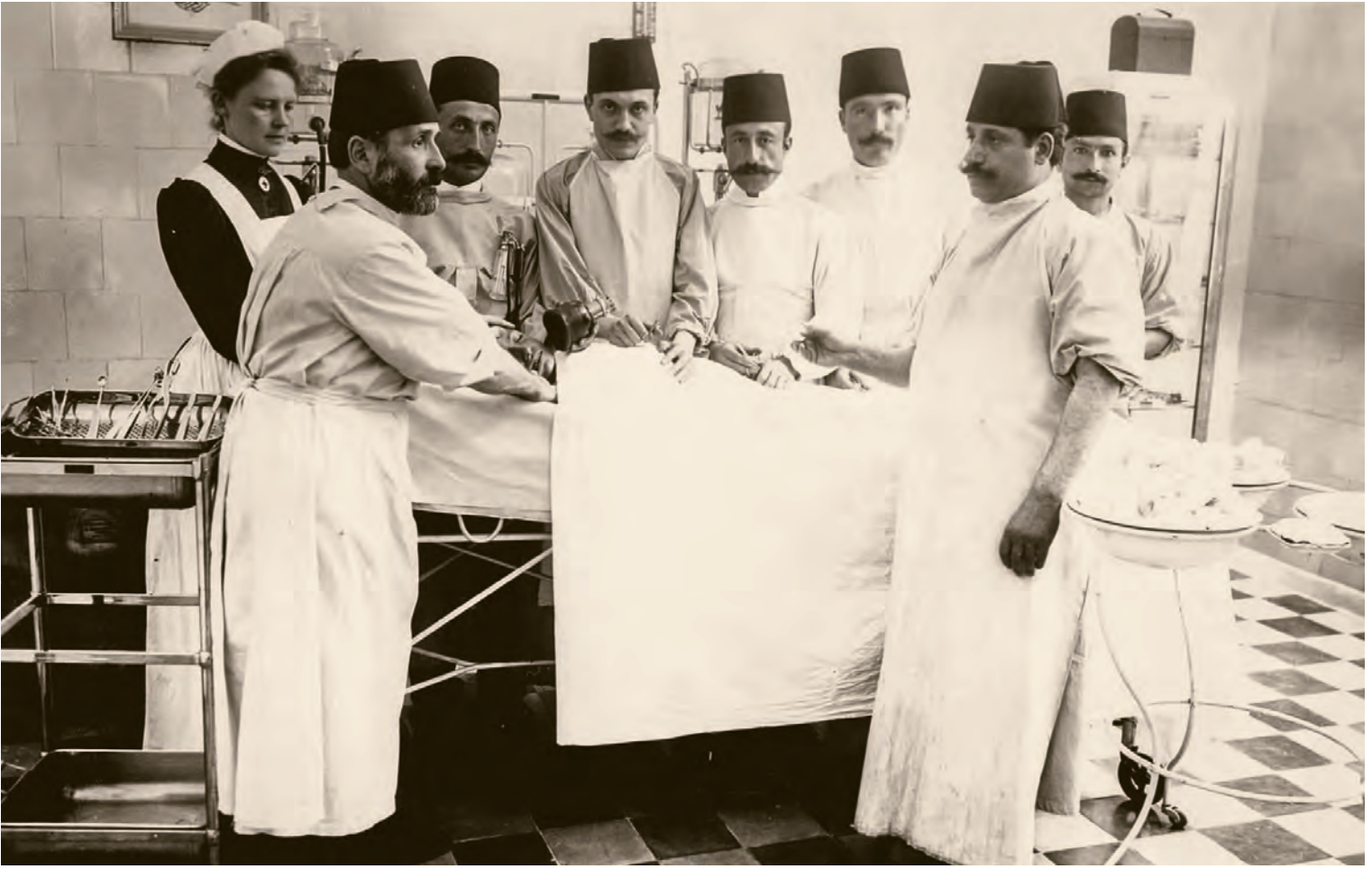
İstanbul'da hangi hastaların nerelerde yaşaması gerektiği belirlenmişti. Buna göre, bağırsaklarda yaralarla beraber müzmin ishal bulunması hâlinde; Kısıklı, Yalnız Servi, Bulgurlu, Yakacık, Hamidiye Köyü gibi yüksek yerler faydalıydı. Bu bölgelere gitmek için en elverişli zaman kar yağmadan önce kasım ayı başlarıydı. Hastaların iklime uyum sağlamaları bakımından yaz ortası veya hiç olmazsa eylül başlarında bu yörelere gitmeleri tercih edilirdi. Kalp-damar, özellikle ateroskleroz hastalarıyla sara, romatizma, kemik zayıflığı olanlar ve yaşlıların yüksek yerlerde yaşamaları uygun görülmezdi.

Amfizem hastaları yazın; Adalar, Boğaziçi sahillerinin ormanlık kısımları gibi deniz kenarında, kuru bir iklimde rüzgârlardan korunmalı, çam ormanlarına yakın bir yerde oturmalıydılar. Romatizmalılar en çok soğuk ve rutubetli havadan zarar gördükleri için İstanbul'da onlara uygun bir yer bulunmamakla beraber Acıbadem, Koşuyolu, Nuhkuyusu, Tophanelioğlu semtlerinin nispeten iyi geldiği belirlenmişti. Aynı şekilde şehirde akciğer veremine özel etkisi olan bir iklim yoksa da genellikle deniz iklimi ve yüksek yerlerden Adalar, Boğaziçi'nin kuytu kısımları, Kadıköy ve Moda önerilirdi.

Şeker hastalığında iklim seçme mecburiyeti vardı. Hiçbir ihtilalı olmayan hastalar, mutedil derecede kuru ve havası pek sıcak olmamak şartıyla çok güneş gören bir iklim aramaya mecburdular. Yaz vakti Marmara Denizi sahilleriyle nispeten serin olan Boğaziçi gibi yerler münasipti. Kış mevsiminde havası latif mevki aranırdı.

Bakırköy, Yeşilköy, Kuşdili, Yoğurtçu'da sıtma hastalığı bulunduğu bataklıkların olduğu sonbahara yakın zamanlarda bu yörelerden uzak durulması tavsiye edilirdi. Nefes darlığında dağ iklimi tercih edilir; Yalnız Servi, Bulgurlu, Kısıklı, Hamidiye Köyü, Yakacık ve Şişli gibi dağ iklimi olan yerler oturmak için ideal kabul edilirdi.

Asabi hastalıklarda deniz kenarında oturmak, özellikle hemen sahil üzerinde oturmak buralardaki rüzgârlar, güneş ışınları ve dalga sesleri asabiyeti olumsuz etkilediğinden asla caiz görülmezdi. Hastalık hastalarına Sarıyer, Hisarlar, Bebek, Adalar, Şişli tavsiye edilirdi. Sinirleri zayıf olanlara, Kısıklı, Hamidiye Köyü gibi yüksek yerlerde uzun müddet oturmak iyi gelirdi. Ayrıca Yakacık, Libade, Yalnız Servi, Şişli, Nuhkuyusu, Bağlarbaşı gibi açık ve güzel manzaralı yüksek yerler, sinir

24- Hamidiye Etfal Hastanesi'nde ameliyathane (Yıldız Arşivi)

zafiyetinde ideal kabul edilirdi. Gayet sınırlı kadınların Feneryolu gibi sakinleştirici ve latif iklimi olan yerlerde, zihin yorgunluğu hâllerinde ise Nuhkuyusu, Bağlarbaşı, Küplüce, Acıbadem'de oturmaları uygun görülürdü.

Sağlıklı yaşamak adına bu tercihleri yapabilecek maddi olanaklara sahip olmak gerekiyordu.

IV-Hastaneler

Osmanlıların İstanbul'da kurdukları ilk tedavi kurumları darüşşifalar ve Topkapı Sarayı'nda yaşayanlara hizmet veren saray hastaneleridir. Harem mensuplarına ait Cariyeler Hastanesi, bugüne kadar gelebilen en eski saray hastanelerinden biridir. Kırkayak adı verilen 53 basamaklık bir merdivenle inilen bu hastane, haremde en uç köşesindedir. Haremde; ebeler, başebeler yanında hasta cariyelere bakan nine adındaki hastabakıcılar vardı. Cariyeler Hastanesi, hastalar kethüdası veya hastalar ustası unvanını taşıyan bir kadın tarafından yönetilirdi. Önemli hastalık vakalarında nöbetçi harem ağasına haber verilir, harem ağası saray hekimini getirir, hekim gerekli görürse hastayı hastaneye gönderirdi. Enderun mensuplarının tedavi edildiği Enderun Hastanesi, Bâb-1 Hümayun'dan

birinci avluya girer girmez sağ taraftaydı. Her gün iki saray hekimi ve iki saray cerrahı belirli saatlerde buradaki hastaları ziyaret eder ve tedavilerini yaparak gerekli ilaçları verirdi. Ayrıca sahilde Değirmenkapı tarafında Yıldızlı Kapı yanında, Birun'daki Bostancılar için, bir hastalar odası bulunuyordu.

Padişahların, hanedanın sağlıklarından sorumlu olan hekimbaşının makamı Hekimbaşı Odası Başlala Kulesi'ydi. Padişahların ve saray ileri gelenlerinin ilaçları burada yapılırdı. Bazı padişahların zehirlenerek öldürüldükleri söylentileri nedeniyle padişahların ilaçları, hekimbaşının gözetiminde, sıkı güvenlik önlemleri altında eczacıbaşı tarafından hazırlanırdı. Topkapı Sarayı'nda ilaç yapılan diğer bir yer de Helvahane'ydi. Burada üretilen macun, şurup, tiryak, hap ve pastiller ile saç boyası, sabun ve pudralar da Hekimbaşı Odası'nda saklanır, gerektiğinde kullanılırdı.

Fatih Darüşşifası ile Sultanahmet Darüşşifası XIX. yüzyıl ortalarına doğru yıkılıp yok olmuştur. Bu sıralarda kadın hastalar ile kadın akıl hastalarına tahsis edilmiş olan Haseki Darüşşifası'nın bir odası kadın tutukevi olarak kullanılmaktaydı. Süleymaniye Darüşşifası, akıl hastalarına ayrılmış, adı Süleymaniye Bimarhanesi olmuştur.

25- Kâğıthane Hastanesi'nin açılışı (Yıldız Arşivi)

Atik Valide Nurbanu Sultan Darüşşifası önce askerî hastane ardından akıl hastanesine dönüşmüştü. Toptaşı Bimarhanesi adıyla 1927 yılına kadar kullanıldı. Müslüman tebaanın yataklı tedavi görebileceği bir yer kalmamıştı. Oysa İstanbul'a çalışmak için gelen kimsesiz Müslüman bekârlar hastalandığında ortada kalmaktaydı. Edirnekapı'daki Mihrimah Sultan Külliyesi'nin avlusundaki medrese, hastane olarak düzenlendi ve Edirnekapı Gureba ve Bekâr Hastanesi adıyla hizmete girdi (1837). Hapishanede hastalanan kimsesiz mahkûmlarla pranga mahkûmları buraya gönderiliyordu. Burası, Bezmiâlem Valide Sultan'ın yaptırdığı Gureba Hastanesi açılınca lağvedildi (1847).

Tanzimat Dönemi'nde İstanbullular, gerek poliklinik gerek yataklı tedavi hizmetlerini, 1839'da Galatasaray'da eğitime başlayan Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin kliniklerinde almaya başladılar. Okulun muayenehanesinde (poliklinik) hocalar nöbetleşe hasta bakıyorlardı. Hastalar İslam-reaya, erkek-kadın ayrımı yapılmaksızın ücretsiz muayene ediliyor, yoksul hastaların ilaçları da okulun içinde bulunan Eczahane-i Âmire'den ücretsiz olarak veriliyordu. 1842-1843 öğretim yılında, payitaht sakinleri ile çevreden gelen 15.835 kişi

muayene edildi. Sonraları Galatasaray'a ulaşma güçlüğü göz önünde tutularak, Beyazıt, Eyüp, Üsküdar (1845), Fındıklı (1865) ve Topkapı'da (1870) seçilen eczanelerde, gece-gündüz hizmet vermek üzere nöbet mahalleri/nöbet eczaneleri adı verilen ve acil servis gibi çalışan muayene ve tedavi birimleri açıldı. Nöbet eczaneleri 1895 yılına kadar faaliyet gösterdi. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne, daha sonra Humbarahane (Eyüp), Demirkapı, Haydarpaşa'da bulunduğu yıllarda klinikleriyle şehir halkına sağlık hizmeti sundu. 1867'de açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ise Kadırga'da hasta kabul ediyordu. Askerî tıp öğrencilerine staj yapmak üzere açılan, Gülhane Tatbikat Mektebi ve Seririyatı Hastanesi (GATA, 1898), barışta İstanbullulara, savaşta ise yaralılara üstün hizmetler verdi. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'ye bağlı olarak 1887'de faaliyete geçen Daülkelb Ameliyathanesi/Kuduz Tedavihanesi, hem aşı üretiyor hem de kuduz vakalarını tedavi ediyordu. İstanbullu hanımlar, zor doğumlarda Viladethane'ye (Doğumevi) başvuruyorlardı.

1843'te çıkan çiçek salgınında İstanbul'daki yataklı tedavi kurumlarının yetersizliği anlaşılınca, Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan bir hastane yaptırmaya karar verdi. 12 Mart 1847 günü törenle

26- Deniz Hastanesi (Yıldız Arşivi)

açılan ve sonraları Gureba-yı Müslimîn Hastanesi ve Vakıf Gureba Hastanesi adlarını alan Gureba Hastanesi vakfiyesindeki ilk şart, yoksul ve kimsesiz Müslümanların ücretsiz tedavi edilmesiydi. Evkaf Nezareti'ne bağlı olan hastanenin bilimsel nezareti hekimbaşya aitti.

Haseki Nisa Hastanesi, önce Haseki Darüşşifası civarında satın alınan bir konakta kadın hastaları kabul etmeye başladı (1885). Daha sonra yıktırılan konağın bahçesine pavyon sisteminde modern klinikler yapıldı (1891). Yeni yapılan binaların pencereleri kafesliydi.

İstanbul'un ilk belediye hastanesi, "büyük kolera" salgınının hemen ardından Beyoğlu Belediyesi'nin kiraladığı bir evde, Altıncı Daire-i Belediye Hastanesi adıyla faaliyete geçti (1865). St. Vincent de Paul rahibeleri tarafından yönetilen hastane, II. Meşrutiyet'te, Beyoğlu Zükûr (Erkekler) Hastanesi adını aldı. Cumhuriyet'ten sonra Beyoğlu Belediye Hastanesi adıyla faaliyetine devam etti.

Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa ile Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın kızı olan eşi, Zeynep Hanım'ın Üsküdar'da yaptırdığı Zeynep Kâmil Hastanesi, 2 Mart 1882 günü hizmete girdi. Haydarpaşa Numune Hastanesi açıldıktan sonra kadın ve çocuk hastalıkları ile doğum vakalarını kabul eden özel dal hastanesi oldu.

Kırım Savaşı'nın ardından Beyoğlu ve Galata'da açılan genelevlerde çalışan kadınlar için Beyoğlu Belediyesi'ne bağlı olarak Altıncı Daire-i Belediye Nisa Hastanesi açıldı (1883). Hastane giderleri ile görevlilerin maaşları, çalıştırdığı kadın sayısına göre genelevlerden alınan teftiş ücretiyle karşılanıyordu. Sonraları burası, Emraz-ı Zühreviye Hastanesi adını aldı.

II. Abdülhamid'in henüz sekiz aylıkken difteriden ölen kızı Hatice Sultan'ın anısına yaptırdığı Hamidiye Etfal Hastanesi, Berlin'deki Kaiserliches Kinderkrankenhaus'un (İmparatorluk Çocuk Hastanesi) planları esas alınarak pavyon sisteminde inşa edildi. 5 Haziran 1899 günü, merasimle hasta kabulüne başlayan hastanede İstanbul'un en yetkin hekimleri ile Alman hemşireler çalışıyor, bütün masraflar padişah tarafından karşılanıyordu. Kadınlar ve çocuklar ücretsiz muayene ve tedavi ediliyor, ilaçları da hastaneden veriliyordu. Sultanın isteği doğrultusunda İstanbul'u ziyarete gelen yabancılar için 16 yatak ayrılmıştı. Hastane eczanesinde kullanılan ilaç kapları, Yıldız Sarayı'nın bahçesindeki çini fabrikasında özel olarak yaptırılmıştı. Hastanede kızıl, kuşpalazı serumlarıyla çiçek aşısı hazırlama laboratuvarı vardı. Türkiye'nin ilk çocuk sanatoryumu burada faaliyete geçti (1906).

27- Beyoğlu Belediye Hastanesi

II. Abdülhamid tahttan indirilinceye kadar her cülus gününde yüzlerce yoksul çocuğu hastanede sünnet ettirdi. Avrupa'nın en tanınmış fabrikalarından getirilen pek çok tıbbi araç gereç ülkemizde ilk olarak, Osmanlı hastanelerinin en mükemmel örneği sayılan bu hastanede kullanılmıştır.

İstanbul'da yaşayan azınlıklar ile yabancılar, kendi cemaatlerine ve kolonilerine sağlık hizmeti vermek üzere çeşitli hastaneler ve sağlık kurumları açtılar. Bunların ilki Balıklı Rum Hastanesi'dir (1793). Diğer azınlık hastaneleri ise Yedikule Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi (1834), Surp Agop Hastanesi (1836) ile Or Ahaim Musevî Hastanesi'dir (1896).

Tanzimat'ın ilanından ve Kırım Savaşı'ndan sonra İstanbul'da yaşayan yabancılar artınca, bazı devletler ve dinî kuruluşlar İstanbul'da hastaneler açtı. Bunların en eskileri; St. Benoit (Galata, 1696), Pasteur (Taksim, 1846), La Paix (Şişli, 1858), Jeremy (Beyoğlu, 1881) hastaneleriyle St. Benoit Dispanseri'dir (Galata, 1841). Diğer ülkelere ait hastaneler şunlardı; Avusturya-Macaristan Hastanesi (Azapkapı 1830, Galata-Taksim), Avusturya Sen Jorj Hastanesi (Galata, 1873), Sen Jorj Etfal Hastanesi (Galata 1895, Şişli), Alman Katolik Hastanesi (Beyoğlu, 1846), Alman Hastanesi (Taksim, 1843), İngiliz Hastanesi (Galata, 1855), Dersaadet İtalyan Hastanesi (Galata, 1838), Rusya Hastanesi (Galata 1874, Harbiye), İran Hastanesi (Sultanahmet, 1901), Bulgar Hastanesi (Şişli, 1902), Amerikan Hastanesi (Taksim, 1920). Bütün cemaat ve yabancı misyon hastanelerinde kendi milletlerine mensup hekimler ve St. Vincent de Paul rahibe hemşireleri çalışıyordu.

Tanzimat'tan sonra İstanbul'a gelen ve yangınlardan zarar gören yoksullaşan Avrupalı işçi ailelerine yardım amacıyla, 1 Ocak 1838 günü *Associazione Commerciale*

Artigiana di Piéta adında bir cemiyet kuruldu. Önce yoksul işçilerin evlerine yardım götürülüyordu. Sonra toplanan bağışlarla yoksulları barındırmak üzere Harbiye'de 42 küçük ev yapıldı. İlk ev, 1841 yılında hizmete girdi. Laik ve hümanist anlayışla kurulan Artigiana'nın yönetimi 1872'de St. Vincent de Paul rahibelerine devredildi. 1874 yılında da Katolik kimliği resmîyet kazandı. 1877 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Rumeli'den İstanbul'a gelen hasta göçmenlere bakılmak üzere cemiyetin bahçesine 20 yataklı bir hastane inşa edildi. Günümüzde, Artigiana-Düşkünler Evi İhtiyarlara Mahsus Cemiyeti Hayriye Derneği adıyla Pangaltı'da 1960 yılında yenilenen binasında hizmet vermektedir.

Belli bir kurumun mensuplarına hizmet veren, kurum hastanelerinin en eskisi Zaptiye Hastanesi'dir. Hasta mahkûmların gönderildiği bu hastane 1855-1860 yıllarında faaliyete geçmiş, sonraları Hapishane-i Umumi Hastanesi adını almıştır. 1896 yılında İstanbul'daki dilenciler ve âcizler için açılan Darülaceze'de kadın ve erkek sakinler için iki ayrı hastane bulunuyordu. Cumhuriyet'ten sonra kurumlaşmanın hız kazanması, bu tür hastanelerin de açılmasına neden olmuştur. İstanbul Esnaf Hastanesi (1937), Denizcilik Bankası Hastanesi (1941), Sümerbank Merkez Hastanesi (1945), Cumhuriyet döneminin ilk kurum hastaneleridir. 1946 yılında, iş kazaları, meslek hastalıkları ve analık sigortaları için İşçi Sigortaları Kurumu'nun oluşmasının ardından; Nişantaşı (1949), Sultanahmet (1952), Eyüp (1952), Samatya (1960), Paşabahçe (1962), Şişli (1966), Okmeydanı (1971), Göztepe (1972) semtlerinde SSK hastaneleri açıldı. Bütün SSK hastaneleri 2005 yılında çıkartılan bir kanunla Sağlık Bakanlığı'na devredildi.

İlk özel hastaneler ve klinikler, II. Abdülhamid döneminde padişahın iradesiyle faaliyete geçti. Rus Dr. Pleskoff, Maison de Santé adını verdiği ilk özel kliniği Beyoğlu'nda açtı. Hususi Hastaneler Nizamnamesi'nin yürürlüğe girdiği 1898 yılında Cemil Paşa (Topuzlu), Zeynep Kâmil Hastanesi'ni hususi hastane olarak işletmek için izin aldı. Onu Opr. Dr. Fuat Süreyya Bey'in Cağaloğlu'nda açtığı Hususi Şifa Hastanesi izledi. Hususi Şifa Hastanesi 1904 yılında Kadıköy-Caferağa'ya taşındı. XIX. yüzyıl başında ve erken Cumhuriyet döneminde İstanbul'un çeşitli semtlerinde özel klinikler ve sıhhat yurtları açıldı.

Lozan Barış Anlaşması'yla kapitülasyonlar kaldırılırken, 30 Ekim 1923 tarihinden önce varlığı onaylanmış olan yabancı misyon hastaneleri, özel hastane statüsüne geçti. 1937 yılında çıkarılan bir kanunla azınlık hastaneleri de Vakıflar Umum Müdürlüğü'nün

28- Balıklı Rum Hastanesi

denetiminde ve Sağlık Bakanlığı'nın kontrolünde çalışan, özel hastanelere dönüştü.

İstanbul'daki askerî birlikler için ilk hastaneler III. Selim döneminde (1789-1807) başlayan ve II. Mahmud döneminde devam eden orduyu modernleştirme girişimlerine paralel olarak açılmaya başlandı. Açılış tarihleri tam olarak bilinmeyen Tophane-i Âmire Hastanesi ile Levent Çiftliği Hastanesi 1796 yılında faaliyetteydiler. Bunları; Bahriye Merkez (1827), Maltepe (1827), Zeytinburnu (1828), Bâb-ı Seraskerî (1828), Humbarahane (1831), İplikhane, Liman-ı Kebir (1836), Topkapı, Tarabya, Kuleli (1844), Haydarpaşa (1845), Gülhane (1848), Gümüşsuyu (1849) askerî hastaneleri takip etti. Askerî hastanelerin modernizasyonu için Avusturya'dan davet edilen Alman asıllı iki hekim Dr. Lorenz Rigler ile Dr. Eder, 14 Ekim 1842 günü İstanbul'a geldiler. "Askerî Hastaneler Müfettişi" olarak görevlendirilen Dr. Rigler, Maltepe Askerî Hastanesi'ni, Viyana'daki Josephinum Askerî Tıp-Cerrahî Akademisi (Josephinischen medizinisch-chirurgischen Akademie/ Josephs-Akademie), tarzında yeniden organize etti. Haydarpaşa, Gülhane ve Gümüşsuyu askerî hastanelerinin

plan ve organizasyonunda da büyük rol oynadı. İngiliz Mimar W. J. Smith'in neoklasik tarzda inşa ettiği Gümüşsuyu Askerî Hastanesi, kaloriferle ısıtma sisteminin kullanıldığı ilk hastanemiz oldu.

Diğer hastaneler

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay), İstanbul'da Kızılhaç desteğiyle hastaneler kurdu. Anadolukavağı'ndaki tahaffuzhane, 53 gün Kavak Hastanesi adıyla 490 hasta 430 yaralı kabul etti. Beylerbeyi Sarayı'nın hizmet dairelerinde, Dr. Peştemalcıyan'ın başhekimliği altında açılan Paşa Dairesi Hastanesi ve Muzıka Dairesi Hastanesi 23 Ağustos 1877- 31 Mayıs 1878 arasında 2.606 hasta ve yaralı askeri tedavi etti. Hastalar cerrahi girişimlerden önce, yapılacak ameliyatın önemi ve ameliyat sonrası olası komplikasyonlar hakkında bilgilendiriliyor, ameliyata başlamadan izinleri alınıyordu. Bu hastaneler savaş bitince, Beylerbeyi Hastanesi adıyla askerî hastane olarak hizmete devam etti. Ayrıca Gülhane Hastanesi, Çinili Köşk Hastanesi, Paşabahçe Hastanesi, Şemsi Paşa Hastanesi, Nakilbend ve Tunuslu Hastanesi (Üsküdar), Humbarahane

29- Musevî Hastanesi

Hastanesi, Sirkeci Hastanesi, Mirgûn Hastanesi savaş yaralılarına ve hasta erlere ayrıldı. Savaş bittikten sonra bu kez Rumeli'de elimizden çıkan topraklardan gelen dul, yetim, hasta ve sakat göçmenler için Gülhane'deki Kırmızı Kışla'da, Muhacirîn Hastanesi Dul ve Eytamhanesi açıldı.

Yıldız-Balmumcu kışlarındaki saray muhafızları ve Beşiktaş çevresinde oturan saray mensupları için açılan Yıldız Seyyar Askerî Hastanesi (1884), Türk-Yunan Savaşı'ndaki yaralıların tedavisine tahsis edildi (1897). Almanya'dan ithal edilen Duquer sisteminde demontable barakalardan oluşan bu hastanede, savaş sırasında Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den (Askerî Tıp Okulu) Associated Professor Dr. Salih Bey ile iki intern Esad Feyzi ve Rıfat Osman, toplama yöntemiyle yaptıkları röntgen düzeneğini Yıldız'a götürerek, cepheden gelen yaralı erlerin bedenlerindeki kurşun ve şarapnel parçalarını tespit ettiler. 1897 yılının Mayıs ayı sonlarında İstanbul'a gelen Alman Kızılhaç Heyeti'nden Dr. Kuttner ile Dr. Nasse, bir röntgen cihazı getirmişlerdi. Yıldız Seyyar Askerî Hastanesi'nde, derme çatma bir düzenle radyografiler çekildiğini görünce hayretler içinde kaldıklarını ifade ettiler. Yunan cephesinde ise İngiliz hekimler, 13 Mayıs 1897 günü İngiltere'den Pire Limanı'na ulaşan bir gemiyle gelen iki röntgen cihazını kullandılar. Böylece 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı, önce Türk ardından Alman ve İngiliz doktorların radyografik görüntüler aldığı ilk savaş olarak dünya radyoloji literatürüne geçti. 1897 Türk-Yunan Savaşı yaralılarının bir kısmı da Gümüşsuyu Hastanesi'nde tedavi edildi.

Balkan Savaşları'nda (1912-1913) yaşanan yenilginin ardından, dağınık ve perişan bir hâlde geri çekilmeye

başlayan askerler arasında dizanteri ve kolera salgını başladı. Birkaç gün içinde İstanbul'a on binlerce hasta, yaralı asker ile hasta ve bakımsız göçmen yığıldı. İlk gelenler belediyenin kiraladığı evlere, hanlara ve otellere yerleştirildi. Yer kalmayınca mezarlıklar, cami avluları, boş araziler, çiftlikler ve istasyonlara yayılan göçmenler arasında kolera, dizanteri ve çiçek salgınları baş gösterdi. Kasım 1912'de Sarayburnu sahilinde 2.500 koleralı vardı. Tahaffuzhaneler koleralılarla doluydu. İstanbul Belediyesi, uygun olabilecek tüm mekânları hastane olarak kullanmaya karar verdi. Önce Boğaziçi'ndeki büyük oteller, yalılar boşaltıldı. Pek çok okul hastaneye dönüştürüldü. Sıhhiye Nezareti, Demirkapı'da barakalar hâlinde bir kolera hastanesi kurdu. Belediye hamile-zayıf ve hasta göçmen kadınlara Haseki Nisa Hastanesi'ni tahsis etti. Ayrıca, İstanbul'un çeşitli yerlerinde 90'a yakın kolera hastanesi kuruldu. Tüm hastane ve kışlalar dolunca son asker kabileleri çadırsız olarak Sarayburnu ve Demirkapı sahiline bırakılınca, tüm camiler ibadete kapatılıp hastaların tedavilerine tahsis edildi.

I. Dünya Savaşı (1914-1918) sırasında cepheden İstanbul'a gönderilen yaralıların tedavi ve bakımları, cemaat ve yabancı misyon hastaneleri dâhil bütün hastanelerde ve Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından hastane olarak düzenlenen; camiler, okullar, resmî daireler ve konaklarda yapıldı. Yaralılara İstanbul'un seçkin ailelerine mensup hanımlarla çeşitli ülkelerin Salib-i Ahmer Cemiyetleri'nin (Kızılhaç) İstanbul'a gönderdiği sağlık heyetlerinde bulunan *şefkat hemşireleri* bakıyordu. Kimi yabancı hemşireler, *ordu hemşiresi* unvanıyla cephelerde hizmet etti.

V-Hekimler

İstanbul'un dokusunu oluşturan Osmanlı tebaasına mensup Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatleri ile levantenler ve başka ülkelerden gelen yabancılardan oluşan Katolikler, Fatih Sultan Mehmed'in tanıdığı cemaat hakları çerçevesinde din, eğitim ve sağlık alanlarında örgütlenip kendi kültür ve gelenekleri doğrultusunda yaşarlardı. Meslekler de âdeta paylaşılmıştı. Devletin temel unsuru olan Müslümanlar hekimlik, eczacılık, diş hekimliği gibi mesleklere itibar etmiyordu. Zorunlu göçler nedeniyle yüzyıllarca çeşitli ülkelerde azınlık olarak yaşayan Yahudiler, finans ve ticarete ilişkin işler yanında hekimlik, diş hekimliği, eczacılık gibi dünyanın her yerinde uygulanabilir meslekleri tercih ediyorlardı. Özellikle hekimlik mesleğinde büyük ün kazandılar. Hristiyan Orta Çağ'ında bile devlet ve din ileri gelenlerinin özel hekimleri Musevîydi. Bu üstünlüğün nedeni; Yahudi

30- Beylerbeyi Hastanesi

hekimlerin İbranî, Arap, Yunan dillerinde yazılmış tıp eserlerinden yararlanmalarına ayrıca Latince, İtalyanca ve İspanyolca bilmelerine bağlanmaktadır. Avrupa'da dinî taassubun köruklediği Yahudi aleyhtarlığı artınca XIV ve XV. yüzyıllarda Fransa, Almanya ve Macaristan'dan göç edenler Osmanlı topraklarına geldiler. II. Murad'ın (1421-1451) hekimbaşısı İsak Paşa bir Yahudi'ydi. Aynı yıllarda Müslüman olarak Yakub adını alan Yahudi asıllı hekim Maestro Jacopo (Yakup) da saray hizmetine girdi. Hekim Yakup, II. Mehmed'in (Fatih) de özel hekimi oldu. Kimi tarihçiler Fatih Sultan Mehmed'i zehirlediği kanısındadır. Amasyalı Ermenilerden Amirdovlat (ö. 1496), Fatih'in cerrahî ve göz hekimiydi. Cerrahbaşılık ve saray başmuhafızlığı gibi yüksek mevkilere yükseldi. Haçlı Seferi hazırlığında olan Jean de Kapistrano'ya karşı Fatih'in onayıyla Osmanlı Musevîlerinden oluşturulan Evlad-ı Musa Gariban Alayı'nın hekimliğine saray hekimi İshak Paşa Galeon ile Ribî Sonsino atandı.

Fatih Sultan Mehmed, hekimlere önem verir ve onları ödüllendirerek teşvik ederdi. Ulema (Bilginler) Defteri'nde yedi hekim kayıtlıydı. Bunlardan Hekim Kutbüddin Ahmed (ö. 1497), derin tıp bilgisiyle Fatih'in iltifatlarına mazhar olmuştu. Hekim Altunîzade (Altuncuzade, İbn Zeheb), tıbbî bitkiler hakkında geniş bilgi sahibi olması yanında kalaydan yaptığı idrar sondasıyla ün kazanmıştı. İbn Sina'nın icat ettiği kalaydan sondayı Türkiye'de ilk kez kullanan Hekim Altunîzade, İstanbul'da idrar zoru çeken hastalara derman olmuştu.

Hekim Beşir Çelebi aynı zamanda şair ve tarihçiydi. *Mecmûatü'l-fevâid* adını taşıyan iç hastalıklarına ait bir eser bırakmıştır. Fatih'i ölüm döşeğinde tedavi eden iki hekimden biri olan Hekim Lârî, II. Bayezid'in de özel hekimiydi. Hekim Arap, Üsküp valisinin yanında çalışırken ününü duyan Fatih tarafından İstanbul'a çağrılmış, hem Fatih'in hem de II. Bayezid'in saray hekimliğini yapmıştır. Ulema Defteri'ndeki diğer hekimler Hekim Hoca Ataullah ile Hekim Yakub Paşa'dır.

Fatih döneminde öne çıkan Ahî Çelebi, daha sonra II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî dönemlerinde de parlak bir hekimlik kariyeri sergilemiştir. Kastamonu'da Candaroğlu İsmail Bey'in hizmetindeyken bu beylik, Osmanlı Devleti'ne ilhak olunca İstanbul'a geldi. Mahmutpaşa'da hekim dükkânı (muayenehane) açtı. Dönemin tanınmış hekimleri Kutbüddin ile Altunîzade'den ders aldı. Fatih Darüşşifası'na hekim olarak tayin edildi. II. Bayezid tarafından hekimbaşılığa getirildi. Geleneğe göre Padişah vefat ettiğinde hekimbaşısı görevden azledilirdi. II. Bayezid'in vefatıyla hekimbaşılıktan azledildiyse de Yavuz Sultan Selim tarafından yeniden hekimbaşılığa getirildi. Yavuz'un ölümüyle tekrar azledildi (1520). En önemli eseri, *Risâle-i Hasâtü'l-kilye ve'l-mesâne*, böbrek ve mesane taşlarıyla ilgilidir. Ahî Çelebi, servetini hayır işlerine harcamış, Edirne'de medrese ve mektep, İstanbul-Yemiş İskelesi'nde cami yaptırmıştı. Günümüzde İstanbul-Eminönü'nde bir mahalle Ahî Çelebi'nin adını taşımaktadır.

31- İtalyan Hastanesi

1492'de İspanya'dan başlayan yoğun Sefarad göçleriyle gelen hekimler; İspanyolca, Latince ve Arapça tıp literatürüne hâkimiyetleriyle sivrilip sarayda itibar sahibi oldular. Bunlar arasında en çok ön plana çıkan Hamon ailesidir. Joseph (Yusuf) Hamon (d. 1450?) II. Bayezid ile Yavuz Sultan Selim'in saray hekimliğini yaptı. Oğlu Moşe (Musa) bin Hamon (d. 1490-ö. 1567) da Kanunî Sultan Süleyman'ın saray hekimiydi, vezir rütbesi ile taltif edildi. Onun oğlu Joseph Hamon ise II. Selim döneminin itibarlı hekimlerindendi.

I. Selim'in nikris (gut) hastalığını tedavi etmiş olan Kaysunizade (ö. 1611), Kanunî'nin son yıllarında hekimbaşılığa getirilmiştir. Kanunî'nin son seferine katılmış ve cesedini mumyalamıştır. Hekim Nidaî (d. 1512), Konya'da Şehzade Selim'in saray hekimliğini yaparken, II. Selim olarak tahta çıkması üzerine İstanbul'a gelip saray hekimi oldu. Asıl adı Şaban olmasına rağmen şair olduğu için şiirlerinde kullandığı Nidaî mahlasıyla ün kazandı. Eserleri arasında en önemlisi olan *Menâfiu'n-nâs*, yer yer şiir şeklinde yazılmış bir tıp kitabıdır. Nidaî, 1566'da tamamladığı bu kitabını II. Selim'e ithaf etmiştir. *Menâfiu'n-nâs*, halk arasında çok rağbet görmüş bir eserdir.

Salamon ben Natan Eşkenazi (d. 1520-ö. 1602), II. Selim ve III. Murad'a hekimlik yaptı. Kendisine devletler arası müzakerelerde padişahı temsil etme yetkisi bile verilmişti. 1604 yılında saraydan maaş alan *Cemaat-i Etibba-yı Yahudiyân* (Yahudi doktorlar topluluğu) sayısı 64'ü bulmuştu. Çiçek hastalığına yakalanan I. Ahmed'i tedavi eden Salamon ben Natan Eşkenazi'nin dul eşi Buha Eşkenazi, eşinin yerine saray hekimliğine getirildi.

IV. Murad'ın musahibi ve hekimbaşısı Emir Çelebi (ö. 1648), *Enmûzecu't-tıb* eserini 1624 yılında Vezir Recep Paşa adına yazmıştır. Hava, toprak ve iklimin nitelikleriyle başlayan bu kitap, hastalıklar ve ilaçlarıyla devam eder.

Saray entrikalarına karışmaları, ardından Sabetay

Sevi olayı, XVII. yüzyıldan sonra Yahudi hekimlerin gözden düşmelerine sebep oldu. Avrupa'dan Yahudi göçünün azalması ile göçmenlerin getirdiği yeni bilim ve teknolojiye mahrum kalan Osmanlı Yahudileri, sağlık alanındaki üstünlüklerini Rum ve Ermenilere bırakmak zorunda kaldılar. 1700 yılında İstanbul'daki ruhsatlı hekimlerin içinde sadece bir Venedikli Yahudi yer almaktaydı. Yoğun Yahudi nüfusunun yaşadığı Eminönü ve Bahçekapı'da artık Hristiyan hekimler vardı. Saray ve çevresinde de durum farklı değildi. Örneğin, Padua Tıp Fakültesi mezunu Panagioti Nicoussias (ö. 1673), Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın hekimi ve danışmanı olmuştu (1656). Girit'in ele geçirilmesinden sonra Venediklilerle yapılan müzakerelerde Osmanlıları temsil etmişti. Alexander Mavrokordatos (ö. 1709) da Padua ve Bologna'da tıp öğrenimi gördükten sonra baştercüman olarak Karlofça Antlaşması görüşmelerine katıldı (1669). XVII. yüzyılın sonlarında yetenekli bir Musevî hekimin saraya kabul edilmesi ancak Müslümanlığı benimsemesiyle mümkündü. Sefarad Yahudisi Hekim Moşe Ben Raphael Abravanel, İslamiyeti kabul edip Hayatizade Mustafa Feyzi Efendi olduktan sonra hekimbaşılığa getirildi ve padişahı tedavi edebildi. III. Mustafa (1757-1774) devrinden itibaren Osmanlı sarayında; Napolili Karo ve Almanyalı Gobis'in başı çektiği Frenk tabipler görülmeye başlandı. Frenk tabiplere sadece Galata'da dükkân/muayenehane açma izni verildiyse de İstanbul tarafına kaymaları önlenemedi.

XIX. yüzyıla gelindiğinde hekimlik, cerrahlık, diş hekimliği ve eczacılık yabancılar tarafından yürütülüyordu. Darüşşifalarda veya bir hekim dükkânında usta-çırak yöntemiyle yetişen ya da Süleymaniye Medresesi'nde klasik eğitim alan Müslüman hekimler, tıp alanında giderek artan yeni buluşlara uzak kalınca Osmanlı Devleti'nde sağlık alanı, Avrupa'da tıp okuyan ve yeni literatürü izleyebilen gayrimüslimlerin egemenliğine girdi. Ancak yabancılar da doktorluk belgesi aranmadığından bunların arasında hekim olmadıkları hâlde yeni tıbbi bildiklerini iddia eden şarlatanlar da vardı. Bu şarlatanların ölümlere yol açması üzerine 1857 yılında muayenehane açacak yabancı hekimlere tıp diplomasına sahip olma mecburiyeti getirildi.²

1802 yılında, İstanbul'daki hekim, ispençiyar ve necefçi dükkânlarında Frenklerin çalıştığına tespit edilmesi üzerine, Frenklerin bu dükkânlarda bulunmamaları ve cüret edenlerin gediklerinin geri alınacağı yolunda bir ferman çıktı. III. Selim, bunun,

² *Cerîde-i Havâdis*, nr. 837, 29 N. 1273 (23 Mayıs 1857).

32- Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin mezar taşı

33- Hekimbaşı Mustafa Salih Efendi'nin mezar taşı

hekimbaşı ve necefçiler kethüdasının hâlledeceği bir iş olmadığı kanısındaydı. Frenklerin esnaflığında çok fesat olduğunu hatırlatıp vezirine birkaçını cezalandırmasını emretti.³ Ardından İstanbul kadısına gönderdiği bir hükümde, Frenk kıyafetinde tabiplik yapanların bulunup cezalandırılmasını istedi.

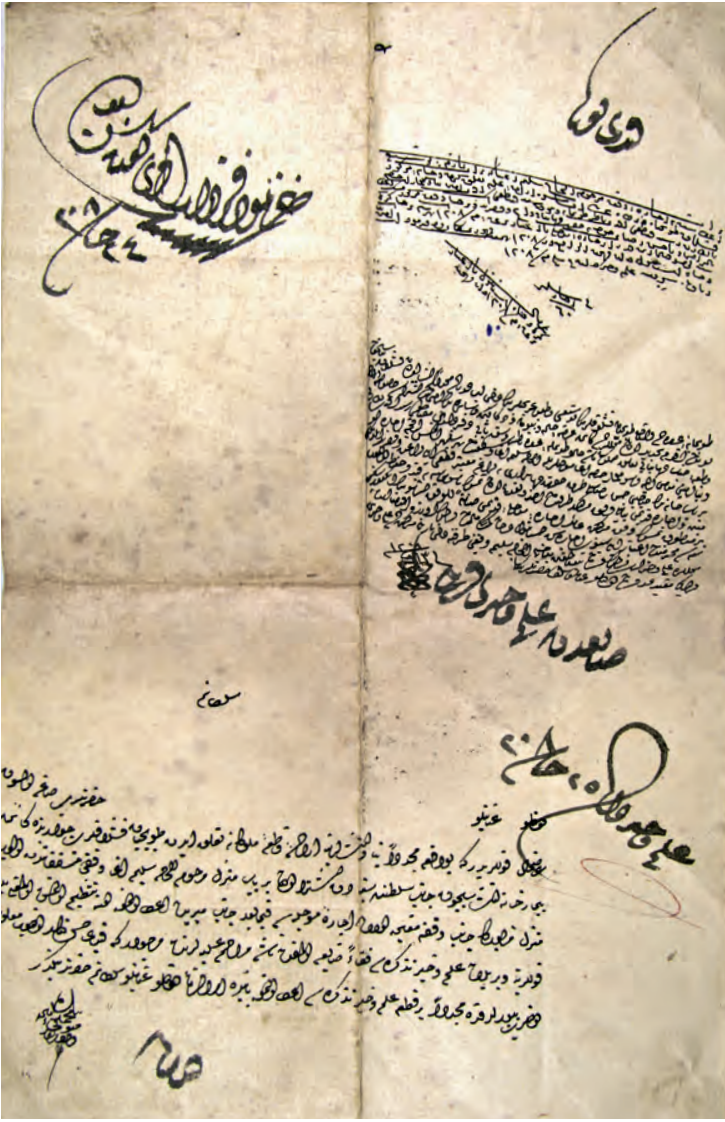
Ordunun sağlık işleri de genellikle azınlık ve yabancılar tarafından yürütülüyordu. Orduya Müslüman hekim yetiştirmek üzere 14 Mart 1827'de eğitime başlayan Tıphane-i Âmire 1839'da reorganize edilerek Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne adını aldı. Okulun açıldığı dönemi işaret eden, II. Mahmud'un şiirlerindeki *Adli* mahlasından kaynaklanan *Adliye* sözcüğü, sonraki yıllarda düşmüş ve okul Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne adıyla anılmıştır. Askerî hekim yetiştiren bu okul açıldığında, Türkçe ders kitabı olmadığı için dersler Fransızca okutulmaya başlandı. Hemen hemen bütün hocaları; Konstantin Karatodori, Spiridon Mavroyeni, Gaspard Sinapyan gibi Rum ve Ermeni azınlıklar yanında Dr. Sigmund Spitzer, Dr. C. A. Bernard, Dr. Rigler gibi Avusturyalı, Antoine Calleja, Francesco Della Sudda gibi

İtalyan ve Antoine Fauvel gibi Fransız hekimlerdi.

1858'de 300 Müslüman öğrenciye karşılık 150 gayrimüslim öğrenci vardı, oran yarı yarıydı. Mezunlar askerî hekim olarak ordulara gönderiliyordu. Okulun kuruluş amacı tam olarak gerçekleştirilememişti ama en azından yabancı şarlatanların yerini Müslim-gayrimüslim, nitelikli hekimler almaya başlamıştır. İlerleyen yıllarda tıp eğitimi için çocuklarını Avrupa'ya gönderip para harcamak istemeyen gayrimüslimlerin artan rağbeti ve ilgililerin "reayayı memnun etme" gayreti, öğrenci oranının bozulmasına yol açtı.

XIX. yüzyıl başlarında mesleklerinde sivriliş devlet kademelerinde etkinlik kazanmaya başlayan Türk hekimler genellikle elit ailelerin çocuklarıydı. Şanizade Ataullah Efendi (d. 1771-ö. 1826) bir kadı ve müderris ailesi olan Şanizadelerin Ortaköy'deki yalısında doğdu. Birkaç kez hekimbaşılığa getirilen; Mustafa Behçet Efendi (d. 1774-ö. 1834) ile kardeşi Abdülhak Molla (d. 1786-ö. 1854) ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne nazırlığı yapan Abdülhak Molla'nın oğlu Hayrullah Efendi'nin (d. 1817-ö. 1866) bu göreve atanmalarında mensubu oldukları Hekimbaşı Ailesi'nin payı inkâr edilemez. Tıphane-i Âmire'yi bitirdikten sonra siyasete atılıp pek çok üst düzey kamu

3 BOA, HAT, nr. 1724 (1217/1802).

34- Tophane Kışlası civarında بیمارخانه inşasına dair Aralık 1793 tarihli belge (BOA, C.BLD, nr. 4758)

görevi yanında beş kez hariciye nazırlığı ve iki kez sadrazamlığa yükselen Keçecizade Mehmed Fuad Paşa (d. 1815-ö. 1869) tanınmış şair Keçecizade İzzet Molla'nın oğluydu.

Şanizade Mehmet Ataullah, Mustafa Behçet Efendi ve Abdülhak Molla medresede aldıkları dinî eğitimin ardından tıp öğrendiler. Bir yandan ilmiye sınıfında ilerlerken bir yandan da tıp bilgilerine dayanan; hekimlik mesleği yanında; hekimbaşılık, tıbbiye nazırlığı ve hocalığı yaptılar. Şanizade ile Mustafa Behçet Efendi, Türkçeye çevirdikleri tıp kitapları ile Türkçe tıp eğitiminin altyapısını oluşturdular. Ayrıca Tıphane-i Âmire gibi yeni kurumların kuruluşuna, karantina gibi daha önce bilinmeyen uygulamaların başlamasına katkıları ile ön plana çıktılar.

Bu kuşağın hemen ardından, bir iki halk çocuğunun eğitimlerinden aldıkları güç ve kişisel yetenekleriyle seçkinleştiği görülüyor. Mora İsyanı'nda

35- Klinik tıbbin kurucusu Feyzi Paşa (N. Yıldırım Arşivi)

esir alınıp bir cerraha satılan böylece usta-çırak yöntemiyle yetişen Cerrah İsmail Paşa (d. 1807-ö. 1880) hekimbaşılığa kadar yükselirken günümüze kadar uzanan bir burjuva ailesi kurdu. Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin ilk mezunlarından Hekimbaşı Salih Efendi (d. 1816-ö. 1895) bir halk çocuğuydu. O da iyi bir tıp eğitimi yanında zekâ ve dürüstlük gibi kişisel değerleriyle yükseldi.

Bu dönemde Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den yetişen hekimlerin üstlendiği kamu görevlerine bir göz atılırsa onların üst düzey yöneticilik yanında, Tanzimat'ın yeni kurumlarının vazgeçilmez elemanları oldukları görülür. Cerrah İsmail Paşa, Salih Efendi ile Hayrullah Efendi'nin; eğitim, ticaret ve nafia ve zaptiye nazırlıkları ve müsteşarlıkları, büyük illerin valilikleri, paytaht İstanbul ile Beyoğlu belediye başkanlıkları yanında kamu hizmetlerini yönlendiren meclislerde üyelik gibi görevlere âdeta dönüşümlü olarak atanmaları Mekteb-i Tıbbiye-i

Şâhâne mezunlarının eğitimlerinden aldıkları gücü, toplumsal yaşamın her aşamasında başarılı hizmetlere yönlendirdiklerine işaret ediyor.

Türk hekimlerin seçkinleşme mücadelesinde en önemli kilometre taşı, tıp eğitiminin tamamen Türkçeleştiği 1870 yılıdır. Bu tarihten itibaren başlatılan çeviri faaliyetleri yanında Avrupa'ya ihtisasa gönderilenlerle kurulan köprü sayesinde tıbbi bilgi birikimine ulaşılmış, çağdaş tedavi ve koruyucu sağlık kurumları açılmaya başlanmış ve XIX. yüzyıl sonlarında bilimsel katkılar gerçekleştiren çağdaş Türk hekimleri yetişmiştir.

1869-1900 yılları arasında Avrupa'da ihtisas yapanlardan Feyzi Paşa, Türkiye'de klinik tıbbın kurucusu kabul edilir. Hasan Mahzar Paşa, anatomi eğitiminin temel kitaplarını çevirdi. Şakir Paşa, deneysel fizyolojinin esaslarını getirdi. Besim Ömer Paşa, ilk doğumevinin açılmasını sağladı. Esad Paşa, modern bir göz kliniği kurdu. Cemil Topuzlu, cerrahideki başarıları yanında İstanbul Belediye Başkanlığı sırasındaki çağdaş şehircilik uygulamalarıyla dikkati çekti. Ali Rıza Bey, kimya ile ilgili bilimsel yöntemleri aktardı. Halit Şazi (Kösemihal), modern diş hekimliğinin kurucusu oldu. Almanya'da ihtisas yapan Asaf Derviş Paşa, jinekolojik cerrahinin temellerini attı, Raşit Tahsin (Tuğsavul), ilk nöropsikiyatri kliniğini hayata geçirdi. Ziya Nuri (Birgi) Paşa, ilk bağımsız kulak burun boğaz hastalıkları kliniğini tesis etti. Hamdi Suat (Aknar), deri patolojisindeki orijinal araştırmalarıyla dünya literatürüne geçti. Esad Feyzi, röntgen ışınlarını savaş yaralılarına uygulayan ilkler arasında anılıyor. Kadri Raşit (Anday) ilk modern çocuk hastalıkları kliniğinin kurucusudur. Tefrik Recep Örensoy, mikroskopla doku incelemelerini başlattı. Kemal Cenap Berksoy, sindirim fizyolojisiyle ilgili deneysel çalışmaların öncüsü oldu. Aseptik cerrahi Orhan Abdî'nin (Kurtaran) uygulamalarıyla yerleşti. Refik Saydam'ın sağlık bakanlığı sırasında gösterdiği başarılı çalışmaların temeli; Balkan, I. Dünya ve Kurtuluş savaşlarında edindiği deneyimlere dayanıyordu. Nihat Reşat Belger, hidroklimatoloji dalını kurdu. Hasan Reşat Sığındım, monositer lösemiye tanımladı. Behçet Sabit Erduran, ürolojinin bağımsız bir dal olarak gelişmesine katkılarda bulundu. Kendi adıyla anılan hastalığı tanımlayan Hulusi Behçet dünya dermatoloji literatürüne geçti. Osman Cevdet Çubukçu, fizyoterapi ve rehabilitasyonu geliştirdi.

Mazhar Osman (d. 1884-ö. 1951), Türkiye'de psikiyatrinin medikalize edilmesine büyük katkı yaptı. La Paix Hastanesi'nde düzenlediği konferanslara; Abdülhak Hâmid, Cenap Şehabettin, Süleyman Nazif,

Hüseyin Rahmi gibi o dönemin ünlü şair ve edebiyatçıları da katılırdı. Aydınlar ile kurulan bu ilişki, akıl ve sinir hastalıkları dalının kamuoyunda anlaşılmasını sağladı. Mahzar Osman halk arasında efsaneleşti, adı âdeta akıl ölçüsünün bir sembolü olup günlük konuşma diline girdi. Akıldan şüphe edilen kişilere; "Mazhar Osman'a görün.", "Mazhar Osmanlık olmuş." denirdi. "Haydi Mazhar Osman'a, Mazhar Osman'a" ya da "Haydi tımarhaneye", yani sen delisin demektir.

Avrupa'da tıp eğitimi alanlar ve ihtisas yapanlar, İstanbul'a döndükten sonra tıp okullarına hoca olarak atanınca öğrendiklerini yeni kuşaklara aktarmaya başladılar. Yürütülen uzun soluklu mücadele sonunda sağlık alanında kendi ülkesinde azınlık durumuna düşen Türk hekimleri, seçkin bir konuma geldiler. Yabancıların Türkiye'de hekimlik yapması Lozan Anlaşması'nın 28. maddesiyle yasaklandı (23 Temmuz 1923).

Hekim dükkânları/muayenehaneler

İstanbul'da hekimler, cerrahlar, eczacılar, kehhaller (göz hekimleri) ve diğer sağlıkçılar esnaf teşkilatına bağlıydılar. Gedik usulüyle çalışırlardı, muayenehanelerine de *dükkân* denirdi. Hekimbaşı Emir Çelebi'nin (ö. 1638), Unkapanı'ndaki *hekim dükkânı* ilk örneklerden sayılır. 1700 başlarında İstanbul, Üsküdar, Galata, Tophane, Kasımpaşa ve Hasköy'de; 21 hekim dükkânı ile 27 cerrah dükkânı vardı. İstanbul'da ayrıca; *fitikçi kârhanesi*, *çukukçu dükkânı* gibi çeşitli hastalıklara özgü yerler de bulunuyordu.

Bursalı Ali Münşi (ö. 1733), İstanbul'da açtığı hekim dükkânı sayesinde sarayın dikkatini çekmiş ve saray hekimliğine getirilmişti. İstanbul'un tanınmış hekimlerinden Vesim Abbas'ın (ö. 1760) Fatih Camii civarında bir hekim dükkânı vardı. Hekimbaşı Mehmed Refî, Cerrah Yorgi'ye fitikçi kârhanesi açma izni vermişti (1765). Yine bu yıllarda Simkeşhane'de bir cerrah dükkânı faaliyetliydi. 1782'de Koska'da çalışan Frengici Bedros ölmüş, dükkânı başkasına devredilmişti. 1785 tarihli bir arşiv belgesinden İstanbul'da frengi dükkânları olduğunu öğrenmekteyiz. XVIII. yüzyıl sonlarında David oğlu Menteş, Cerrah Manol, Cerrah Mihal, Cerrah İsaçoğlu Yako'ya İstanbul'da *cerrah dükkânı* açmak için gedik verilmişti. 1808'de İstanbul'da Tabib-i Ruhanî Hacı Mehmed Efendi'nin dükkân açması, dönemin anlayışına uygun olarak psikolojik rahatsızlığı olanlara manevi telkin ve dualarla yardımcı olduğunu düşündürmektedir.

Tanzimat'ın ilanından sonra (1839) İstanbul'a para kazanmak amacıyla gelen yabancı hekimler genellikle Beyoğlu ve Galata çevresine yerleştiler. Modern bir hekim

38- Fransız Hastanesi (Yıldız Arşivi)

39- Şişli'deki Rus Hastanesi (Yıldız Arşivi)

muayenehanesi açmak -kirası, döşenmesi ve gelişen teknolojiye göre tıbbi donanımı ile- önemli bir harcama gerektiriyordu. Bu nedenle bazı hekimler, evlerinin bir odasını muayenehane olarak kullanıyorlardı. Sultan Abdülmecid döneminde (1839-1861) Paris'ten gelip İstanbul'a yerleşen Diş Tabibi Louis Phélis ile daha sonra göz hastalıkları hekimi Dr. Enrico (1875), Beyoğlu'ndaki evlerinde hasta kabul ediyorlardı.

İstanbul'daki hekimlerin çoğu bir veya birkaç eczane ile anlaşıp bu eczanelerde hasta bakarlardı. Doktorlarla anlaşan eczaneler, bir odalarını muayenehane yapıyor, burada hasta bakan doktorların yazdığı reçeteler eczanede yapılıyordu. Bu işte hem eczacı hem doktor kazançlıydı. Doktor ve ilacın bir arada olması halk için de bir kolaylıktı. 1890'larda Tophane-Salıpazarı arasındaki kaldırımlarda oturup hasta bekleyen Tibetli, Türkmen ve Çinli hekimler vardı. Bu hekimlere daha çok kadın hastalar rağbet ediyordu. Bu arada Avrupa'da ihtisas yapıp dönen bazı hekimler, eczaneleri terk ederek Avrupa usulüne göre özel muayenehane açmaya yöneldiler. İlk olarak Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne cerrahi muallimi Opr. Dr. Cemil (Topuzlu) Bey, Bâbîâli'de Muayenehane-i Cerrahî adıyla özel bir muayenehane açtı (1895). Onu

Dr. Hafız Hilmi Bey, Dr. Esad (Işık), Dr. Besim Ömer'in (Akalin) muayenehaneleri izledi (1897). Besim Ömer Paşa'nın muayenehanesi Divanyolu'ndaki Alâimüssema Eczanesi'nin üstündeydi. Daha sonra pek çok hekim, kendi muayenehanesini açırsa da, İstanbul'daki hekimlerin bazıları eczanelerde, bir kısmı da evlerinde hasta kabul etmeye devam etti. 1897 yılında; Beyoğlu'ndaki Alibrandi Eczanesi'nde Dr. F. Süreyya, Büyük Paris Eczanesi'nde Dr. Angelo Bohor hasta bakıyordu. İngiliz Eczanesi'nde ise gece gündüz pek çok hekim çalışıyordu. İhtisasını Fransa ve İtalya'da yapan Opr. Dr. Dimitri Harmanidis, Galata'daki muayenehanesinde erkek hasta kabul ediyor, kadın hastalara ise Beyoğlu Çukurbostan'daki evinde bakıyordu. Dr. Dimitraki Çıkala, belsoğukluğuna tutulanları Beyoğlu-Tarlabası'ndaki evinde kabul ediyordu. Pazar ve perşembe günlerini kadın hastalarına ayırmıştı.

Hâli vakti yerinde olanlar hekimlerin muayenehanelerini tercih eder, hasta muayenehaneye gidemeyecek durumdaysa evlerine hekim getirirlerdi. Tanınmış usta hekimler muayene ücreti olarak bir mecidiye, diğer hekimler 10 kuruş alırlardı. Beyoğlu'nda muayenehaneleri olan Dr. Kâtipyan ile Dr. Horasancıyan

2 mecrediye alırlardı. Evlere çağrılan ünlü hekimlerin vizitesi bir altındı. Eczanelerde muayene yapan hekimler, haftada bir gün ücretsiz hasta muayene ederdi. Yoksul ve orta hâlli İstanbullular daha çok, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, Gülhane ve Haseki Nisa hastaneleri ile Bezmiâlem Valide Sultan'ın yaptırdığı Gureba Hastanesi polikliniklerine giderdi.

XIX. yüzyıl başlarında Türk hekimlerin muayenehaneleri Çağaloğlu ve çevresinde, azınlıklara mensup ve yabancı hekimlerinkiler ise Beyoğlu civarında toplanmıştı. Lozan Anlaşması'yla, yabancıların Türkiye'de çalışması çok özel koşullara bağlandığından Cumhuriyet'ten sonra yabancı hekimler muayenehanelerini kapatmak zorunda kaldı.

Kadın hekimler

İstanbul'da XVII. yüzyıldan itibaren farklı alanlarda becerileri olan kadın sağlıkçılar çalışmaktaydı. *Tabibelik* yapan bir Yahudi kadın, 1607 yılında ölünce boşta kalan 35 akçe yevmiesinin 25 akçesi bir tabibe verilmiş, 10 akçesi ise hazineye aktarılmıştı. Üsküdar'da oturan Fatma Hatun, Hüseyin'in başındaki keli tedavi etmek için 500 akçe almış fakat Hüseyin dört sene sonra kelini tedavi etmediğini ileri sürerek parasını geri istemişti. Fatma Hatun da o sırada kelini tedavi ettiğini şimdiki hastalığının cüzzam olduğunu ileri sürmüştü. Kadın cerrahlardan Üsküdarlı Saliha Hatun'un 1622-1624 yıllarında 21 erkeğe fitik ameliyatı yaptığı, bazı erkeklerden ur aldığı biliniyor.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne ile Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, kız öğrenci kabul etmiyordu. Tanzimat'tan sonra bu alandaki boşluk yabancılar tarafından doldurulmaya başlandı. İstanbul'da, özellikle yabancı kadın jinekologlar ve diş hekimlerine muayenehane açma izni verildi. Alman Dr. Marie Sibold (1894) ile Osmanlı Devleti Rum tebaasından Paris Tıp Fakültesi mezunu Dr. İrini Anopilioti (1896), İstanbul'da muayenehane açan ilk kadın hekimlerdir. Marie Sibold, Osmanlı Devleti'nde yasak olduğu hâlde kürtaj yapmış, defalarca uyarılmasına rağmen vazgeçmeyince sınır dışı edilmiştir.

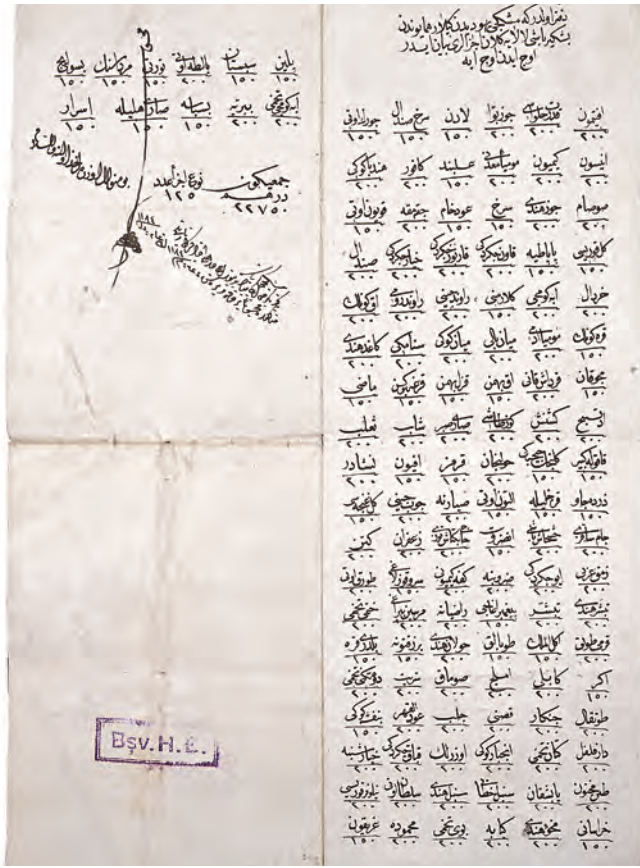
I. Dünya Savaşı sırasında erkekler cepheye gittiği için doktor ihtiyacı artmış ve resmî kurumlar, tıp eğitimi almak isteyen kızları Avrupa'ya göndermeye başlamıştır. İlk olarak 1915 yılında İzmirli Suat Mahmut ve Fatma Saade (Süeda), Aydın Vilayeti İdare-i Hususiye'si tarafından Cenevre Tıp Fakültesi'ne [École de Médecine Genève, günümüzde Faculté de médecine de l'Université de Genève] yollandı. Ertesi sene Almanya-Würtzburg Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne gönderilen Safiye Ali, 1923 yılında İstanbul'da ilk Türk kadın hekimi

olarak muayenehane açmıştır. Londra Üniversitesi Tıp Fakültesi'ni bitiren Hayrünnisa Ataullah, lavta [ebe] ve cerrahî kadın hastalıkları mütehasısı olarak hastalarını Kadıköy Moda Caddesi'ndeki muayenehanesinde kabul ediyordu. Boston Tufts Üniversitesi'nden mezun olup 1926'da Türkiye'ye dönen Fatma (Reşit) Arif Atasagun (d. 1901-ö. 1973), 1936'da İstanbul'a yerleşerek Kadıköy'de muayenehane açmıştır. Kadın doğum mütehasısı olan ilk kadındır. Ludwig-Maximilians-Universität München'den diploma alan Semiramis Rıfat (Tezel), 1928 yılında Tepebaşı'ndaki Lorendo Apartmanı'ndaki muayenehanesinde çocuk hastalıkları mütehasısı olarak hasta kabul ediyordu.

1918 yılında kadınların da erkekler gibi tabiplik, dişçilik ve eczacılık mesleklerini icra etmelerine izin verildiyse de ilk kız öğrenciler birkaç yıllık mücadele sonunda 1922 yılında Tıp Fakültesi'ne kaydolabildiler. Fatma Müfide (Küley, d. 1899-ö. 1995), Hamdiye Abdurrahman Rauf (Maral, d. 1895-ö. 1975), Emine Sabiha Süleyman (Sayın, d. 1903-ö. 1984), Suat Rasim (Giz, d. 1903-ö. 1980), Fitnat Celal (Taygun, d. 1898-ö. 1985) ve İffet Naim (Onur, d. 1906-ö. 1995) 1927 yılında eğitimlerini, 1928'de de stajlarını tamamlayıp diplomalarını aldılar. Fatma Müfide dâhiliye, Hamdiye Abdurrahim Rauf cildiye, fizyoterapi ve radyoterapi, Emine Sabiha Süleyman pediatri, Suat Rasim, Fitnat Celal ve İffet Naim ise cerrahi ihtisası yaptılar. Fatma Müfide Küley, Tıp Fakültesi'nde profesörlüğe yükseldi. Suat Rasim 1931-1936 yıllarında Şişli Etfal Hastanesi'nde operatör olarak, İffet Naim, dayısı Dr. Asım Onur'un sahibi olduğu Ortaköy Şifa Yurdu'nda jinekolog ve genel cerrah olarak çalıştılar. Suat Rasim, İstanbul'da özel klinik açan ilk kadın hekimidir. Hamdiye Abdurrahman Rauf da Kadıköy'de özel kliniğinde hekimlik yaptı. Emine Sabiha Süleyman, Üsküdar Sağlık Merkezi başhekimiyken Dünya Sağlık Örgütü'nden takdirname kazanmıştır.

VI-Attarlar ve Eczacılık

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinde ilaçlar; hekimler, cerrahlar, kehhaller (göz hastalıklarını tedavi edenler) tarafından hazırlanır ve satılırdı. Avrupa'da olduğu gibi bir eczacılık mesleği bulunmuyordu. Ancak ilk Osmanlı eczaneleri kabul edilen; Edirne II. Beyazıt Darüşşifası'ndaki Meâcin Kârhanesi (Macunlar İşliği, 1488) ile Süleymaniye Darüşşifası'ndaki Darülakakir'de (Kökler Evi, 1556) ve müstakil eczanesi bulunmayan diğer darüşşifalarda çalışan saydalân ve aşşâb unvanlı kişilerin eczacı olduğu düşünülmektedir. Darüşşifalarda ayrıca ilaç hazırlanmasına yardım eden personel bulunmaktaydı.

40- Miskçıbaşıdan Kiler-i Hümayun'da peşkîrbaşıya gelen üç aylık ilaçların isim ve miktarları (BOA, C.SM, nr. 8799)

İstanbullular için ilaca ulaşmanın en kolay yolu; hekimler, cerrahlar, kehhaller ile diğer sağlıkçıların hasta baktıkları dükkânları/muayenehaneleri ile bazı esnaf dükkânlarıydı. Bunların hepsi ilaç hazırlayıp satıyordu. *Ot bulucu* esnafın bile varlığına işaret eden Evliya Çelebi'ye göre, XVII. yüzyıl ortalarında İstanbul'da sağlık ile ilgili maddeler satan esnaf ve sayıları şöyleydi: Attar (2.000), esnaf-ı meşrubat-ı deva (şifalı sular satan esnaf, 500), macuncu (300), gülabçısı (gül suyu satıcısı, 41), amberci (35), buhurcu (25), edhan-ı edviyeci (ilaç yağları satıcısı, 8). İlaçların ham maddeleri genellikle Mısır Çarşısı'ndaki attarlar ve kökçülerden temin edilirdi. Meşrubat-ı deva esnafının dükkânları Beyazıt ve Hocapaşa civarındaydı. Bunlar hindiba, köknar, nane ve kekik otu gibi ilaç yapımında kullanılan drogların sularını çıkarıp renkli şişelerde satarlardı. Macuncular ise tarçın, havlincan, zencefil gibi maddeleri dövüp değişik terkiplerde macunlar hazırlardı. Gülabçılar, gül suyu yanında buhursuyu (güzel kokulu çiçeklerden damıtılmış su), amber ve yasemin suları satarlardı. İlaç yapımında kullanılan; badem, servi kozalağı, ceviz, fındık, yasemin, sümbül, gül, reyhan, misk yağları edhan-ı edviyeciler tarafından üretilip satılırdı. Bu dönemde müstakil eczacılık mesleği olmadığından eczane de bulunmuyordu.

İstanbul'da açılan ilk özel eczaneler Bahçekapı'da Georges Hurmus'a ait İki Kapılı Eczane (1757) ile Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne kimya hocası Antoine Calléja'nın Beyoğlu-Tünel'deki Kalleya Eczanesi'dir (1810). Bunların ardından 1824 yılında Markoviç oğlu Petraki'ye Beyoğlu Dörtiyolağzı'nda ispençiyarlık etmek üzere izin verilmişti. Onları Nicolas Apéry Eczanesi (1831), İngiliz Eczanesi (1833) izledi. Eczacılar ilaçları, hekimin verdiği reçeteye göre her hasta için özel olarak hazırlıyordu. Bu sıralarda özellikle İtalya'dan gelen *tiryak* dışında hazır ilaç bulunmuyordu. Beyoğlu'nda 24 Temmuz 1831 tarihinde çıkan yangında eczanelerin neredeyse tamamı yok olunca Antoine Calléja başkanlığındaki eczacılar grubunun önerisi üzerine, Beyoğlu ve Galata'da eczane sayısı 25 ile sınırlanmış, uzun yıllar eczane sayısı sabit kalmıştı.

Viyana'dan davet edilen Dr. Neuner ile Eczacı Hofmann'ın 9 Temmuz 1835'te sarayda çalışmaya başlamasından sonra saray sağlık heyetine eczacı, eczacı yamağı, eczacı çırağı gibi önceleri bulunmayan sağlık görevlileri dâhil edilmiştir. Kırım Savaşı'nın ardından Galata, Bahçekapı ve Beyoğlu'nda pek çok eczane açılmış, Avrupa'dan ithal edilen ilaç sayısı artmıştı.

Eczacılık ve eczaneler hakkındaki ilk düzenleme *Nizamnâme-i Eczacıyan der Memâlik-i Osmâniyye* 1852 yılında yürürlüğe girmiştir. Sadece İstanbul'da geçerli olan bu nizamname Türkçe, İtalyanca ve Fransızca olarak basılmıştı. Bu nizamname ile eczacılık eğitiminden önce, üç yıl bir eczanede staj yapma mecburiyeti getirilmişti. Staj belgesini alan Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin Eczacı Sınıfı'na kaydolma hakkı kazanıyordu. 1839'da eğitime başlayan Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'deki eczacılık sınıflarına nakledilen Tıphane-i Âmire öğrencilerinden Ahmed Mustafa ve Kadri Süleyman efendiler, 1840 yılında askerî eczacı olarak mezun oldular. 1873'ten itibaren Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'deki Eczacı Sınıfı'ndan diploma almaya başlayan sivil eczacılar, eczane açmaya başladı. II. Meşrutiyet'ten sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne ile Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye birleştirilip Tıp Fakültesi'ne dönüşünce, eczacılık eğitimi tıp eğitiminden ayrıldı ve Eczacı Mekteb-i Âli'si kuruldu. Zaman içinde gelişen bu okul, günümüzde İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi olarak eczacı yetiştirmeye devam ediyor.

1879 yılında İstanbul'da kurulan ilk eczacı cemiyeti, Cemiyet-i Eczacıyan der Âsitane-i Aliye'nin (Société de Pharmacie de Constantinople) 85 üyesi arasında Süreyya Efendi ile Ziya Bekir Efendi adında iki Türk eczacı vardı. 1899 yılında İstanbul'da faaliyet göstermekte olan 252 eczanenin 223'ü Hristiyanlara, 15'i Musevîlere, 14'ü Müslümanlara aitti. Bu eczanelerin önemli bir kısmı

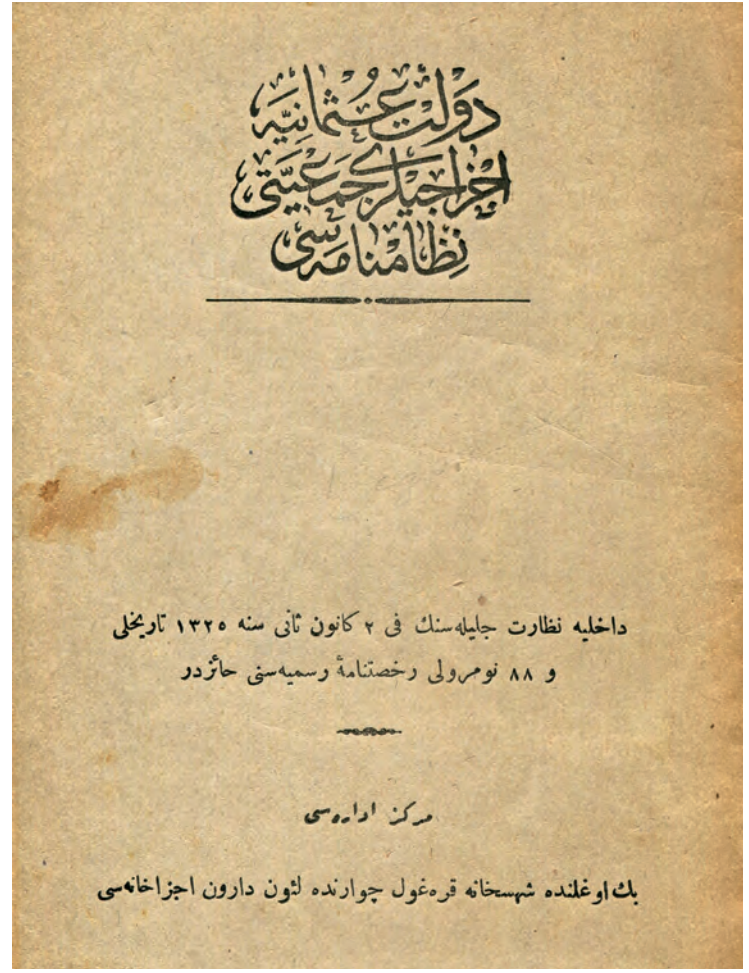

41- Itriyat kutusu (TSM, Hekimbaşı Odası)

Eminönü'nde olup Eğrikapı'dan Yeşilköy'e uzanan sahilde 96 eczane çalışıyordu. Beyoğlu'nda Galata'dan Nişantaşı'na kadar 72 eczane vardı. Boğaz'ın Anadolu yakasında Kadıköy dâhil 44, Rumeli yakasında 20 eczane bulunuyordu. Diğer eczaneler de Halıcıoğlu, Hasköy, Büyükkada ve Heybeliada'daydı.

Beyoğlu eczaneleri, ilaç ham madde çeşitliliği, ilaç yapım cihazları ve teknikleri bakımından İstanbul'un en iyi eczaneleriydi. Bugünkü bilgilerimize göre Beyoğlu'nun en eski eczanesi 1832'den önce açılan Ottoni Eczanesi'dir. Roma'daki bir tıp okulunun eczacısıyken 1819'larda İstanbul'a gelen sahibi Eduardo Ottoni, eczacılık loncasının (comite pharmaceutique) başkanıydı (1858).

Joseph Canzuch ve Noel Canzuch kardeşlerin açtığı İngiliz Eczanesi (sonradan Kanzuk Eczanesi), 1833-1965 yılları arasında hizmet verdi. Büyük Della Sudda Eczanesi, İtalyan asıllı Eczacı Francesco Della Sudda tarafından açıldı (1849). Uluslararası sergilerde Osmanlı ilaç koleksiyonları ile madalyalar kazanan bu eczacıya, başarılı hizmetleri nedeniyle paşa unvanı verildi. Güneş Eczanesi, Eczacı Vincent Zanni tarafından Ağa Camii yakınında açıldı (1852). Eczacı Pierre Apéry'in 1874 yılında

42- Devlet-i Osmaniye Eczacıları Cemiyeti Nizamnamesi (1909)

açtığı Büyük Eczane'de biyolojik ve endüstriyel analizler yapan bir tahlil laboratuvarı bulunuyordu. Eczane resmen, Altıncı Daire-i Belediye'nin (Beyoğlu Belediyesi) gıda analizleri ile görevlendirilmişti.

Büyük Paris Eczanesi, Fransız Eczacı Jean Cesar Reboul tarafından 1895 yılında, Grand rue de Péra No. 116'da (günümüzde No. 94) açılmış olup bugün de aynı yerde Rebul Eczanesi adıyla faaliyetini sürdürüyor. 1936'da piyasaya çıkardığı Rebul Lavanta Kolonyası günümüzde de üretilmektedir. Brüksel'deki Dünya Kalite Kontrol Merkezi tarafından altın madalyaya layık görülmüştür (1981).

Eczacı Ahmed Hamdi Bey'in 1880 yılında Zeyrek'te eczane açması, eczacılığımızın gelişmesine yol açmıştır. Birçok genç, eğitim öncesi mecburi stajlarını Eczahane-i Hamdi'de yapmış ve buradan Beşir Kemal, Mehmed Kâzım, Cemal Kâzım gibi tanınmış Türk eczacıları yetişmiştir.

Eczacılar bir yandan hekim reçetelerine göre yaptıkları şurup, tablet, pomat ve benzerlerini satarken bir yandan da ithal ürünler satıyordu. Sonraları ithal ürünlerin hekimler ve halk arasında kazandığı önem ve şöhretin etkisiyle eczanelerinde kurdukları

43- Nizamname-i Eczacıyan (ön kapak)

laboratuvarlarda müstahzarat üretimine başladılar. *Müstahzarat-ı Tıbbiye-i Osmaniye* (Osmanlı Tıbbi Ürünleri) adıyla anılan bu ürünlerin bir kısmı yine eczacılar tarafından açılan küçük imalathanelerde hazırlanıyordu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti yerli ilaç sanayinin gelişmesini sağlamak amacıyla, Türkiye'de yapılması mümkün olan 308 hazır ilacın ithalini yasakladı. Bu destek müstahzar üreten eczacı sayısını artırdı. 1925 yılından itibaren iki yılda bir düzenlenen millî Türk tıp kongrelerinde yerli müstahzarat sergileri açılması, üretim yapan eczacılara şevk veriyordu. Eczacılar genellikle kendi isimlerini verdikleri müstahzarlarını bu sergilerde tanıtıyor, Avrupa'nın büyük şehirlerinde düzenlenen uluslararası sergilere katılıp altın ve gümüş madalyalarla dönüyorlardı. 1 Haziran 1955 tarihinde yürürlüğe giren talimatnameyle eczane laboratuvarlarında ilaç yapımı yasaklanınca, tıbbi müstahzar üretiminde büyük yatırımlar gerektiren fabrika dönemi başladı. Bu yatırımı yapamayan eczane laboratuvarlarının çoğu kapandı. Yerli tıbbi müstahzar üretimi sekteye uğradı.

44- Eczacı Ethem Pertev'in müstahzarat fabrikasından, ikikapılı Eczane sahibi Batist Tülbentçiyân'a satılan kolonyanın 711.50 kuruşluk faturası (N. Yıldırım Arşivi)

İstanbul'da eczanelerden başka berber, sabuncu, kürkçü, helvacı, kahveci gibi esnaf da kendi hazırladıkları birtakım terkipleri, ilaç adı altında satıyordu. İzinsiz olarak ilaç hazırlayıp satan bu esnaf, zaman zaman ölümlere sebep oluyordu. Karagümrük'te helvacı Hüseyin, bazı hastalara kendi yaptığı kimyasal terkipleri vererek ölümlerine sebep olmuş ve ceza olarak Rodos'a sürgün edilmişti (1848).

Fahri eczacıbaşılık

II. Abdülhamid, devletin sağlık ve sosyal yardım kurumlarından birinin yıllık ilaç ihtiyacının bir kısmını parasız olarak karşılayan eczacılara Fahri Eczacıbaşı unvanı ile eczanelerine Osmanlı Arması ve Tuğra asma izni veriyordu. Sirkeci'de Eczahane-i Türkiye sahibi Eczacı George Nalpas, Darülaceze, Darüşşafaka ile Dulhane'ye yılda 100 liralık tıbbi malzeme verdiği için, *Dârülaceze, Dârüşşafaka ve Tophane-i Âmire Eczacıbaşılığı* unvanı almıştı (1893).

Eczacı Haçik Emirzéyan, Çemberlitaş'taki eczanesinden her sene Haseki Nisa Hastanesi'ne 60 liralık tıbbi ecza hibe ettiğinden kendisine Nisa Hastanesi

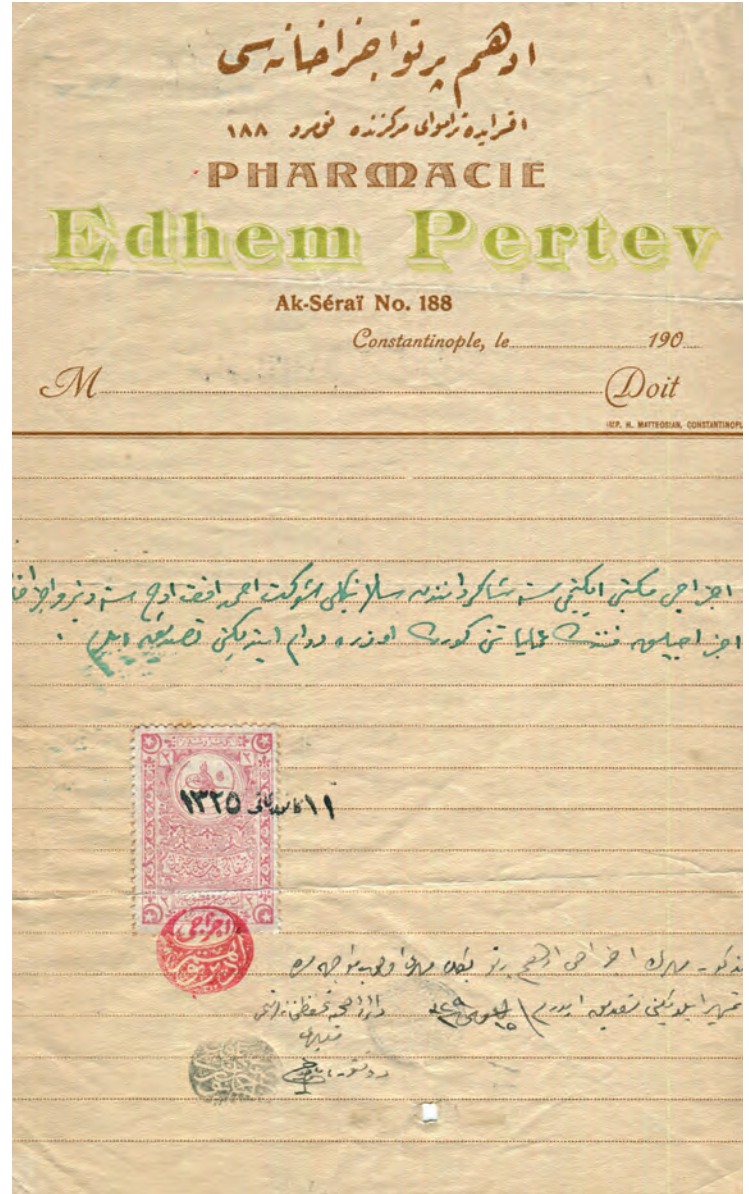
45- II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yılı nedeniyle bayraklarla süslenmiş Eczahane-i Türkiye. Kapısının üstünde arma-i Osmanî ve tuğra-yı hümayun (Abdi İbrahim Türk Eczacılık Tarihi Müzesi).

Fahri Eczacıbaşı unvanı verilmişti (1894). Eczacı ve kimyager Joseph Zanni de, Chimiste de S.M.I. le Sultan unvanı karşılığında okullar, eczaneler ve hastanelere %10 indirimli malzeme temin ediyordu (1895). İlk Müslüman-Türk eczacılarından Hamdi Bey, Darülhayr'a ilaç verdiği için Vezneciler ve Sirkeci-Köprübaşı'ndaki eczanelerinin kapısına Arma-i Hümayun asmıştı (1907). Üsküdar-İskelebaşı'ndaki Eczahâne-i Cemal Kâzım'ın eczanesinin kapısında Osmanlı Arması ve Tuğra asılıydı.

Taşralılar İstanbul'da eczane açamazdı

Diplomalı eczacıların İstanbul'a yığılmasını, dolayısıyla taşranın diplomalı eczacılardan mahrum kalmasını önlemek amacıyla İstanbul'da eczane açmak isteyenlerde eczacı diploması yanında "İstanbullu olma" şartı aranıyor ve taşralıların payitahtta eczane açmalarına izin verilmiyordu. Yasal dayanağı olmayan bu uygulamayla İstanbul'da sadece İstanbulluların eczane açmaları özel bir imtiyaz hâline gelmişti.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Kanun-i Esasi'nin eşitlik ilkesine göre İstanbul'da eczane açma hakları bulunduğu ileri süren taşralı eczacılar, eczane açmak

46- Selanikli Şevket Ahmed Efendi'nin Edhem Pertev Eczahanesi'nden aldığı staj belgesi (İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Arşivi)

için başvurmaya başladılar. Devletin bütün sivil sağlık işlerinden sorumlu olan Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, taşralı eczacıların İstanbul'da eczane açmalarına müsaade edilirse, eczane sayısı artacağından, müşteri kapmak isteyen eczacıların kalitesiz ilaç yapmaya yöneleceğini ileri sürüp İstanbul'da eczane sayısının sınırlandırılmasını istedi. Bu amaçla hazırlanan eczacılık nizamnamesi, savaş ortamı yüzünden yürürlüğe giremeyince taşralıların İstanbul'da eczane açmaları önlenemedi. Giderek artan eczane sayısı 1927'de 300'e yükseldi. Eczacıların geçim sıkıntısından şikâyet etmeleri üzerine 964 sayılı Eczacılar ve Eczaneler Hakkında Kanun ile eczane sayısı sınırlandı ve 1928'de İstanbul'da 90 eczane kapatıldı. 1953 yılında eczane açmak yeniden serbest bırakıldı.

47- Cumhuriyet'in ilk yıllarında Mısır Çarşısı (N. Yıldırım Arşivi)

KAYNAKLAR

- A. İrfan (ed.), *İlâveli Takvîm-i Ticaret (Annuaire Commercial Ottoman)*, İstanbul 1313.
- Akgün, Seçil Kaya-Murat Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, Ankara 2000.
- Altıntaş, Ayten, "Türkiye'de Hemşireliğin Başlangıcı", *Sağlık Alanında Türk Kadını*, ed. Nuran Yıldırım, İstanbul 1998, s. 373-387.
- Amouroux, Monique, "Colonization and the Creation of Hospitals: The Eastern Extension of Western Hospitality in the Eleventh and Twelfth Centuries", *Mediterranean Historical Review*, 1999, c.14, sy. 1, s. 31-43.
- Apalaçi, V. (haz.), *Or-Ahâyim Hastanesi Sevgi ve Şefkatın Yüzyılı*, İstanbul 2001.
- Aytar, Selçuk, "İstanbul Tıbbî Folkloru" doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi, 1980.
- Bayat, Ali Haydar, *Tıp Tarihi*, İzmir 2003.
- Baytop, Turhan, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1985.
- Baytop, Turhan, *Eczâhâne'den Eczaneye Türkiye'de Eczaneler ve Eczacılar (1800-1923)*, İstanbul 1995.
- Bennett, David, "Medical Practice and Manuscripts in Byzantium", *Social*

History of Medicine, 2010, c.13, sy. 2, s. 279-291.

- Besim Ömer, "Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'deki Eczahaneler", *Nevsâl-i Âfiyet*, 1315, s. 133.
- Besim Ömer, "Tebdil-i Hava", *Nevsâl-i Âfiyet*, 1320, s.166-188.
- Cervati, Raphael C., *Annuaire Oriental du Commerce*, İstanbul 1895; 1896-97.
- Dağlar, Oya, "Kırım Savaşı'nda Orduların Sağlık Durumu ve Bir Belge", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 2004, sy. 12, s. 41-57.
- EğİN, Ergün, "İngiliz Mezarlığı", *DBİst.A*, IV, 174.
- ErgİN, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, İstanbul 1995, c. 2.
- Erzin, Niyazi, "Türkiye'de Çiçek", *Türk İjyen ve Tecrübi Bioloji Dergisi*, 1952, c. 12, sy. 2, s. 138-142.
- Eyice, Semavi, "Über die Byzantinischen Krankenhäuser", *Historia Hospitalium*, 1983-84, sy. 15, s. 141-163.
- Eyice, Semavi, "Zootikos Cüzzamhanesi", *DBİst.A*, VII, 566-567.
- Foot, John, "Hospitals, Their Origin and Evolution", *The Popular Science Monthly*, 1913, c. 82, s. 478-492.
- Güleryüz, Naim, "Yahudiler", *DBİst.A*, VII, 403-408.
- Hamlin, Cyrus, *Among the Turks*, New York 1878.
- Hür, Ayşe, "Sampson Ksenonu", *DBİst.A*, VI, 435.
- Marmara, Rinaldo, *La Paix Hôpital des Filles de la Charité à İstanbul 1858-2008*, İstanbul 2008.
- Memedova, Nazile, "Bizans'ta Sağlık-Temizlik ve Hastane İşİ", *Geçmişten*

- Günümüze İstanbul'da Sağlık: Kongre Bildiri Kitabı, ed. Ayşegül Demirhan Erdemir v.dğr., İstanbul 2010, s. 593-598.
- Miller, Timothy S., "The Legend of Saint Zotikos According to Constantine Akropolites", *Analecta Bollandia*, 1994, c.112, s. 339-376.
- Miller, Timothy S., *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, Baltimore, London 1997.
- Mintzuri, Hagop, *İstanbul Anıları (1897-1940)*, İstanbul 2002.
- Mongeri, Louis, *Etudes Sur L'Epidemie de Choléra Qui a Rengé à Constantinople en 1865*, İstanbul 1866.
- Müessesât-ı Hayriyye-i Sıhhiyye Müdüriyeti/Direction de l'Assistance Publique de Constantinople, İstanbul 1327.
- Namal, Arın, Öztan Öncel, Ayşegül Demirhan Erdemir (ed.), *Ülkemizin İlk Dişhekimliği Okulu İstanbul Üniversitesi Dişhekimliği Fakültesi 100. Yıla Armağan*, İstanbul 2008.
- O'Brien, Mary Elizabeth, *Spirituality in Nursing: Standing on Holy Ground*, Sudbury 2008. *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Salnâmesi 1329-31*.
- Ojalvo, Harry, *Osmanlı Padişahları ve Musevi Tebaaları*, İstanbul 2001.
- Özbay, Kemal, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, İstanbul 1981, c. 3/2.
- Öztürk, Said, *Osmanlı Belgelerinde Tuzla*, İstanbul 2006.
- Öztürk, Said (ed.), *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, İstanbul 2010.
- Prokopius, *İstanbul'da İsyân ve Veba*, çev. Adil Çalab, İstanbul 2002.
- Reşat Ekrem, Osman Ferit, *Musavver Nevsâl-i Osmânî*, 1327-29, Üçüncü sene: sy. 3-4.
- Rıza Tahsin, "60 Sene Evvel İstanbul'daki Pratisiyen Hekimlere Dair Hâtıralardan", *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, 1943, c. 6, sy. 21-22, s. 45-46.
- Sahillioğlu, Halil, "1700 Yılında İstanbul'da Muayenehane Açma İzni Olan Tabip ve Cerrahlar", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 1998, sy. 136, s. 10-14.
- Sahillioğlu, Halil, "Üsküdar'ın Mamure (Cedide) Mahallesi Fıtık Cerrahları", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 1998, sy. 4, s. 59-66.
- Sarı, Nil - Zuhâl Özaydın, "Türk Hemşireliğine Osmanlı Hanımefendileri'nin ve Hilâl-i Ahmer (Kızılay)'in Desteği", *Sendrom*, 1992, c. 4, sy. 3, s. 70-71.
- Sarıyıldız, Gülden, "Karantina Tarihinden Bir Yaprak: Kuleli Tahaffuzhanesi", *Bilim Tarihi*, 1993, sy.19, s. 25-30.
- Süleyman Numan, *Tıp Fakültesi Seririyat-ı Tibbiye Derslerinden: Kolera*, İstanbul 1326.
- Şehsuvaroğlu, Bedi N., "Kırım Harbinde İstanbul Hastaneleri", *Hayat Tarih Mecmuası*, 1965, sy. 10, s. 19-25.
- Şehsuvaroğlu, Haluk Y., "Kırım Harbi Esnasında Boğaziçi", *İstanbul Armağanı: Boğaziçi Medeniyeti*, haz. Mustafa Armağan, İstanbul 1996, c. 2, s. 177-180.
- Temel, Mehmet, *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu*, Ankara 1998.
- Terzioğlu, Arslan, "Kırım Harbi Esnasında Osmanlı Hastaneleri ve Dünya Hastaneciliğine Etkileri", *TT*, 1991, sy. 84, s. 39-46.
- Unat, Ekrem Kadri, *Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viroloji*, İstanbul 1970.
- Unat, Ekrem Kadri, "Türkiye'de Jenner Aşılmasının Başlangıcı ve Dr. G. B. Violî'nin Çiçek Aşısı Müessesesi", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 1988, sy. 2, s. 74-78.
- Uzluk, Feridun N. - Arslan Terzioğlu, "İlk Hristiyan Hastaneleri ve Sağlık Tesisleri", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 1969, c. 22, sy. 3, s. 630-648.
- Ülman, Yeşim Işıl, "A 163 Years Old Health Institution in Istanbul: Artigiana", *International Meeting on the History of Medicine*, Lisbon 2001, s. 208-213.
- Ünver, A. Süheyl, *Türkiyede Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul 1948.
- Walsh, J. J., "Hospitals", *The Catholic Encyclopedia*, New York 1910, VII, 481-483.
- Yarman, Arsen, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi Tarihi*, İstanbul 2001.
- Yıldırım, Nuran, "II. Abdülhamid Döneminde Fahrî Eczacıbaşılık", *Toplumsal Tarih*, 1995, sy.16, s. 52-59.
- Yıldırım, Nuran, "İstanbul Eczanelerinde Hasta Muayenesi ve Tıbbi Tahlil Laboratuvarları", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 1996-97, sy. 2-3, s. 71-97.
- Yıldırım, Nuran, "II. Abdülhamid Döneminde Taşralılar İstanbul'da Eczane Açamazdı", *Hastane Hospital News*, 2005, c. 7, sy. 35, s. 42-43.
- Yıldırım, Nuran, "İstanbul'da Nöbet Mahalleri-Nöbet Eczaneleri (1845-1895)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 2005, c. 6, sy. 2, s. 151-182.
- Yıldırım, Nuran, "Dünyada ve Türkiye'de İlk Kadın Hekimler ve Kadınların Hekim Olma Mücadelesi", *Toplumsal Tarih*, 2006, sy. 147, s. 50-57.
- Yıldırım, Nuran, "Su ile Gelen Ölüm Kolera ve İstanbul Suları", *Toplumsal Tarih*, 2006, sy. 145, s. 18-29.
- Yıldırım, Nuran, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul 2010.
- Yıldırım, Nuran-Mahmut Gürkan, *Türk Göğüs Hastalıkları Tarihi*, ed. Muzaffer Metintaş, İstanbul 2012.
- Yıldırım, Nuran, *Gureba Hastanesi'nden Bezmiâlem Vakıf Üniversitesi'ne*, İstanbul 2013.
- Yıldırım, Vedat - A. Ataç, M. Uçar, "Roma İmparatoru II. Theodosius'un Kodeksinde Bulunan Hekimlerle İlgili Kanun Metinleri", *Uluslararası Katılımlı 3. Ulusal Tıp Etiği Kongresi Kongre Kitabı*, ed. Ayşegül Demirhan Erdemir, Sezer Erer, Öztan Öncel, Bursa 2003, c. 2, s. 835-843.
- Yusuf Râğb, *İstanbul Sayfiyeleri Tebdil-i Hava*, İstanbul 1323.